

I. Généralités / Algemeen

GITA DENECKERE & BRUNO DE WEVER (RED.)

«Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar»

Gent, Tijdsbeeld, 2003, 301 p.

In 2003 nam Herman Balthazar afscheid van de Universiteit Gent als hoogleraar hedendaagse geschiedenis. Hij begon er zijn carrière in de vroege jaren zestig, als aspirant van het NFWO in het seminarie voor hedendaagse geschiedenis, geleid door Jan Dhondt. Hij specialiseerde zich in die pioniersjaren in de sociale geschiedenis, die zijn hele carrière zijn belangstelling bleef wegdragen. Zijn proefschrift was meer politiek georiënteerd (elite-wissel). Na een korte overstap naar het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de VUB, keerde Herman Balthazar in 1973 terug naar de RUG, waar hij samen met Romain Van Eenoo de erfenis van de plots overleden Jan Dhondt overnam. Twaalf jaar later werd Herman Balthazar gouverneur van Oost-Vlaanderen en reduceerde hij zijn leeropdracht tot 10 %. Herman Balthazar stond mee aan de wieg van talrijke historische instituten en initiatieven, en werd zo vooral een cultureel entrepreneur. Dat aspect staat in het *liber amicorum* centraal.

Het boek is opgebouwd rond vier grote, intern goed samenhangende clusters. De eerste is een biografische schets en een overzicht van de beoefening van de hedendaagse geschiedenis voor en tijdens het professoraat van Herman Balthazar. In de cluster geschiedenis van de emancipatorische bewegingen komen de Vlaamse Beweging en de sociaal-democratie aan

bod (Amsab-ISG, Stichting Gerrit Kreveld). Ook de provincie krijgt hier een plaats omdat H. Balthazar van daaruit impulsen gaf aan vooral de zuilgebonden archiefcentra, via het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd. In de cluster geschiedenis van de industriële samenleving komt het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel aan bod en in de laatste cluster, over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, wordt de geschiedenis van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij en zijn voorgangers uit de doeken gedaan. Behalve overzichten van de instellingen, werd in elke cluster een meer historiografisch essay over het thema opgenomen. Een bibliografie van de gevierde en een statistische analyse van de door Herman Balthazar gepatroneerde licentiaats- en doctoraatsverhandelingen sluiten het boek af.

Mede door deze institutionele invalshoek, geeft het boek een mooi overzicht van de evolutie van een deel van het vakgebied hedendaagse geschiedenis. De artikelen over de contemporaine geschiedbeoefening aan de Universiteit Gent vóór 1973 dragen daar eveneens toe bij. De historiografische overzichten, hoewel verschillend van opvatting, geven niet alleen een *status quaestionis*; sommige auteurs gaan in op concrete thema's die het vakgebied vandaag bezighouden. Soms wordt daarbij in debat gegaan met anderen, vooral over methodologische vraagstukken.

Hendrik Defoort gaat in zijn brede essay over de historiografie van de socialistische beweging in discussie met verschillende auteurs, maar het zijn vooral de marxisten

en de postmodernisten die het moeten ontgelden. Hij waarschuwt voor een onderwerpskeuze en een benadering die al te zeer geïnspireerd zijn door de waan van de dag. Alles moet 'nieuw' zijn, en veel van hetgeen als 'nieuw' wordt gepresenteerd, blijkt opgewarmde kost te zijn. Hij bepleit dan ook een eerherstel van de oudere sociaal-democratische historiografie. Hij wijst tevens op het fenomeen dat een onderwerp 'sexy' moet zijn om op belangstelling te kunnen rekenen en dat daardoor bewegingen of fenomenen, die 'saai' lijken maar van groot historisch belang zijn, niet de aandacht krijgen die ze verdienen. Dat is met name zo geweest voor de coöperatie. Daar valt inderdaad wat voor te zeggen, maar ligt de oorzaak daarvan niet mede bij de context waarin het wetenschapsbedrijf vandaag functioneert? Het nieuwe paradigma waarmee het archiefbeleid in Vlaanderen vandaag vorm gegeven wordt, is dat van het 'erfgoed'. Vele auteurs in deze bundel refereren eraan. Sommigen beschrijven de geschiedenis van hun instelling vanuit deze invalshoek en gaan terug naar de 'wortels' ervan. Draagt een dergelijke politiek, die de nadruk legt op de actuele relevantie van de geschiedenis en haar maatschappelijk nut, niet bij tot het fenomeen dat Hendrik Defoort aan de kaak stelt?

Dat brengt me tot een tweede punt. Het boek geeft een mooi overzicht van een deel van het veld van de hedendaagse geschiedenis in de jongste dertig jaar, maar wat ontbreekt om het verhaal goed te kaderen, is een meer algemeen wetenschapssociologisch overzicht van de evolutie van het hele veld en de nieuwe wetmatigheden en mores die het vandaag beheersen. In enkele bijdragen zijn

aanzetten voor een dergelijke benadering: Jasmien Van Daele geeft aan dat het project van de provincie De Fonteynen van Oranjeberg onder meer kaderde in de legitimering van de provincie als bestuursniveau en Hendrik Defoort wijst op het belang van netwerken in tijdschriftredacties om de onderzoeksagenda mee te bepalen. Een uitgebreidere bijdrage rond de evolutie van het historisch onderzoeksveld naar een gereguleerde markt waarin verschillende spelers op verschillende beleidsniveaus middelen proberen binnen te halen, zou die aanzetten meer reliëf geven en toelaten de originaliteit van Herman Balthazars aanpak nog beter uit de verf te laten komen.

Uit de historiografische overzichten blijkt dat de hedendaagse geschiedschrijving nog menige blinde vlek vertoont. Rudi Van Doorslaer merkt in zijn bijdrage over de politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog op, dat er geen adequaat cijfermateriaal voorhanden is om de emotionele impact van de oorlog kwantitatief exact in kaart te brengen, zodat de historicus zelf een benaderende indicator moet construeren. Na lectuur van Bruno De Wevers overzicht van de historiografie van de Vlaamse beweging, blijkt dat die nog steeds een overwegend politieke invalshoek heeft. Economische fenomenen, nochtans van fundamenteel belang om de opgang van Vlaanderen te verklaren, worden niet of nauwelijks bestudeerd. Nochtans zijn ook hier interessante pistes denkbaar. Eric Vanhoute en Jos De Belder wijzen in hun bijdrage op de nieuwe inzichten die de sociale geografie biedt door een regio te zien als een sociale constructie. Vanuit die optiek zou een mooi onderzoek kunnen worden opgestart

naar de manier waarop een Vlaamse sociaal-economische ruimte werd gecreëerd, zowel materieel, infrastructureel als ideologisch.

Dirk Luyten

II - Theorie van de geschiedenis / Théorie de l'histoire

JAN DUMOLYN (RED.)

«Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement»

Brussel, IMAVO, 2003, 183 p.

Deze publicatie bundelt artikelen en discussieteksten over de aard en de taak van sociale geschiedenis in onze hedendaagse maatschappij. Behalve van samensteller Jan Dumolyn, zijn er teksten opgenomen van Gita Deneckere, Eric Vanhaute en Eric Thoen, allen sociaal-historici van de universiteit Gent. De publicatie kwam er naar aanleiding van het in 2001 aan Robert Brenner verleende eredoctoraat en van een speciale, naar Immanuel Wallerstein genoemde leergang. Die twee worden elk in een bio-bibliografische inleiding voorgesteld en van elk van hen is een uitgebreid artikel in Nederlandse vertaling opgenomen. Moge Wallersteins baanbrekend onderzoek naar het wereldsysteem dan al algemeen bekend zijn, met Brenner is dat veel minder het geval. Nochtans verwierf hij, net als Wallerstein, wereldfaam met sociaal-economische studies over langetermijnevoluties. Belangrijker voor deze bundel is dat beide coryfeeën zich niet alleen wetenschappelijk, maar zich als linkse intellectuelen ook in ideologische, maatschappelijke en politieke debatten hebben geëngageerd.

Het engagement van historici in de maatschappij (of het ontbreken ervan) vormt dan ook de rode draad in deze bundel. Zoals bij Deneckere duidelijk wordt, is de discipline van de sociale geschiedenis trouwens ontstaan vanuit de solidariteit met en de bekommernis om de kleine man, om de overgrote meerderheid van de bevolking, die in de traditionele geschiedschrijving nauwelijks een stem had. Historisch onderzoek en geschiedschrijving waren in die traditie dan ook verweven met maatschappelijk engagement, vanuit het geloof iets aan de heersende machtsverhoudingen te kunnen veranderen. Zoals bekend was het overkoepelende geschiedbeeld waarop dit was gebaseerd dat van het historisch materialisme. Alhoewel de starre marxistische dogma's in de loop van de twintigste eeuw door linkse intellectuelen en sociale wetenschappen zijn bijgesteld en genuanceerd, twijfelt niemand, van welke politieke strekking ook, aan de invloed van het marxistische gedachtegoed op sociale wetenschappen en sociaal-historici.

In de mate dat het marxistische wereldbeeld met de collaps van de meeste communistische regimes heeft afgedaan, krijgt ook het engagement van de historicus een voorbijgestreefde en naïeve bijklank. Het geloof in een revolutionaire verandering van de machtsverhoudingen binnen de westerse maatschappij bleek een illusie, waardoor de term 'engagement' vandaag zelfs een 'vies woord' lijkt geworden (Dumolyn op p. 43). Anderzijds wordt gewezen op de ravage die, volgens verschillende auteurs in deze bundel, door het wereldwijde globale kapitalisme in grote delen van de wereld wordt aangericht, en die ertoe leidt dat het engagement wel

degelijk nog zin heeft, meer zelfs, dat de rechtgeaarde historicus zich verplicht zou moeten voelen zijn stem tegen dit onrecht te verheffen. Niettegenstaande verschillende genuanceerde meningen, zijn de auteurs van deze bundel het hierover *grosso modo* eens. Dat is niet alleen de boodschap van een jonge, bevolgen historicus als Jan Dumolyn, zelfs bij Wallerstein klinkt de boodschap verrassend radicaal: historici moeten de Weberiaanse waardenneutraliteit afzweren en hebben een maatschappelijke taak te vervullen, ze moeten politici en beleidsmakers wijzen op langetermijnevoluties, op de illusie dat het geglobaliseerde kapitalisme de enig zaligmakende ideologie zou zijn.

De behoefte om een pleidooi voor engagement te houden, is des te groter omdat het intellectuele klimaat in de menswetenschappen de laatste decennia danig is beïnvloed door het zgn. postmodernisme, waardoor volgens de auteurs het engagement wordt afgeremd en zelfs verlamd. Vandaag is de term postmodernisme een modieus 'isme' geworden, dat te pas en te onpas opduikt in intellectuele discussies. Hoe meer het wordt gebruikt, hoe minder duidelijk is waarvoor het eigenlijk staat. Dat leidt tot verwarring, misvattingen, en daardoor vaak tot onverzoenbare posities pro of contra.

Het postmodernisme stelt de fundamenten van onze kennis van de (his-

torische) werkelijkheid radicaal in vraag. Geloofde men in een modernistisch wereldbeeld nog in de objectieve, universele grondslagen van wetenschappelijke kennis en in de mogelijkheid tot steeds grotere cumulatie van die kennis, dan trekt het postmodernisme verregaande conclusies uit het talige karakter waarin die kennis wordt uitgedrukt¹. Dat geldt in het bijzonder voor de menswetenschappen, waar de zgn. *linguistic turn* de laatste kwarteeuw een grondige mentaliteitswijziging heeft teweeggebracht. De talige structuur, de discursieve en retorische middelen in de evocatie van het verleden zijn vandaag aandachtspunten geworden in de historische onderzoekspraktijk, ze zijn ook doorgedrongen in het programma van de geschiedenisstudent.

In het licht van deze aandacht voor taal en stijl, waarop vaak het etiket 'narrativisme' wordt gekleefd, luidt een vaak gehoord devies dat de historicus opnieuw 'verhalen moet schrijven'. Opnieuw, want de verhoogde waakzaamheid voor stijl en discours zijn niets nieuws, maar lijken integendeel een reprise, een reactualisering van het historisme, de geestesstroming van waaruit de geschiedschrijving sinds begin negentiende eeuw als autonome discipline ontwikkelde. De kwaliteit van een historisch-wetenschappelijk vertoog ligt daarbij niet alleen in het verklaren van het verleden door feiten en structuren, maar evenzeer in de zeggingskracht waarmee

1 Omdat de term zo trendy is geworden in vele filosofische discussies, is een sluitende definitie van de term 'postmodernisme' heden ten dage onmogelijk geworden. Ik gebruik het woord zoals het doorgaans is gebruikt in debatten die gedurende de voorbije decennia zijn gevoerd in toonaangevende Angelsaksische en Nederlandse geschiedtheoretische tijdschriften, vooral in *History and Theory* resp. *Theoretische Geschiedenis*. Deze debatten worden deels overgenomen in KEITH JENKINS, *The Postmodern History Reader*, London/New York, 1997.

de auteur de lezer van zijn interpretatie van het verleden tracht te overtuigen. Geschiedschrijving is tegelijk wetenschap en kunst, zei Ranke al, een synthese van wetenschappelijke rigueur en artistieke verbeeldingskracht. Het belang van taal, stijl en retorisch vermogen wordt ook door de auteurs van de bundel onderkend. Zo pleit Gita Deneckere voor meer bezieling, een sterker inlevingsvermogen van de sociaal-historicus, uitgedrukt in zgn. 'sociale energie' die uit de tekst zou moeten spreken (p. 41). Het gaat daarbij niet zozeer om het bewijzen van een objectieve waarheid, maar om de waarheidsdrift die ze, als zelfverklaarde geëngageerde historica, voelt om de lezer van haar subjectieve standpunt te overtuigen.

Het narrativisme, of de beklemtoning van het verhalende in de geschiedschrijving, wordt al te vaak op deze manier begrepen: de historicus moet de lezer een boeiend, bezield verhaal bieden i.p.v. een droge academische uiteenzetting. In de sociale geschiedenis is het geraden dit verhaal te doordringen met 'sociale energie' om in het beste geval de lezer te infecteren met zijn engagement en zijn streven naar een rechtvaardiger maatschappij. In het licht van een postmodern perspectief is dat echter een simplistische, zelfs misleidende notie. Als postmoderne geschiedtheorie gaat het narrativisme veel verder. Het levert de theoretische basis om te verklaren hoe historische kennis niet louter wordt weergegeven, maar wordt gecreëerd door de constructie van het discours, door

retorische eigenschappen en de metaforen waarin het beeld van het verleden vormt krijgt².

Terecht wijzen de auteurs op de geringe invloed die de filosofische kern van het postmodernisme op historisch onderzoek en geschiedschrijving heeft. Die kern is immers het problematiseren, het in vraag stellen van de relatie tussen taal en werkelijkheid, een kennistheoretische discussie waaraan de historicus doorgaans geen boodschap heeft. Mag er in het historische metier dan al een grotere aandacht zijn voor stijl en discours, niemand twijfelt eraan dat de tekst wel degelijk dient om de historische werkelijkheid waarheidsgetrouw te kunnen weergeven. Die werkelijkheid, zo gelooft men doorgaans, is dan ook de toetssteen waaraan de juistheid of plausibiliteit van de tekst kan worden onderzocht.

Vanuit de geschiedkundige mainstream, wordt het postmoderne gedachtegoed vaak verweten de band tussen taal en werkelijkheid genadeloos door te knippen om uit te komen bij een bandeloos relativisme. Voor dit relativisme wordt dan ook gewaarschuwd: het is een gevaarlijke zone waarin alles kan worden beweerd over het verleden. De historische realiteit doet er dan niet meer toe, alleen de tekst is van belang. In de postmoderne obsessie met taal, wordt het verleden gereduceerd tot een retorisch of esthetisch effect, dat door de tekst wordt gegenereerd. De vrees dat het onderscheid tussen geschiedenis en

2 In het Nederlandse taalgebied is het de Groningse geschiedtheoreticus Ankersmit, die het narrativisme op de meest doorgronde en geraffineerde manier heeft uitgewerkt. Zijn *Narrative Logic. A semantic analysis of the historian's language* (Meppel, 1981) vormt het filosofische fundament van deze geschiedtheorie.

fictie daardoor vervaagt of zelfs kan verdwijnen, is een van de meest gehoorde aanklachten. Het postmodernisme wordt verweten extreem idealistisch te zijn : de postmoderne realiteit is een afgeleide van ideeën en taal, de postmoderne werkelijkheid is een afgeleide van ons bewustzijn. Daartegenover staat de realiteitszin van de historicus : de tekst is een middel om het verleden te kennen en te doorgronden. Idealisme versus realisme, het dolgedraaide postmodernisme dat de realiteit de rug toekeert versus het gezond verstand van de historicus. Dat is de karikatuur die historici doorgaans van het postmoderne gedachtegoed maken. In deze bundel is dat niet anders.

Bovendien blijft het in deze publicatie niet bij een loutere aanklacht tegen de invloed van het postmodernisme bij historici. De waarschuwing voor het relativisme is slechts een aanhef naar de oproep die als een rode draad doorheen het boek weerklinkt : historici hebben de taak zich maatschappelijk te engageren door de politiek te wijzen op langetermijnevoluties uit de sociaal-economische geschiedenis, die de huidige maatschappelijke realiteit bepalen en de onrechtvaardige manier verklaren waarop de globale wereld-economie functioneert. Zoals bekend, zijn deze inzichten gebaseerd op het historisch materialisme. Alhoewel het marxistische gedachtegoed voor de auteurs allerminst een dogmatisch leerstelsel is, wordt toch gepleit voor het behoud van de 'harde kern' ervan. Deze harde kern bestaat uit het erkennen dat er objectieve structuren en mechanismen in de sociaal-economische realiteit bestaan, die elke subjectieve interpretatie weerstaan. Op die manier wordt de historicus aangespoord

tot engagement in het streven naar een zgn. 'universele mensheid', naar het goede en het rechtvaardige, door de politici te wijzen op de lessen uit het verleden. Postmoderne beschouwingen stellen de objectiviteit van deze sociaal-economische structuren en mechanismen in vraag. Dat leidt er volgens Dumolyn toe dat zowel de geschiedschrijving als het politieke discours gereduceerd worden tot loutere retoriek. Steriel relativisme en opgeklapt anti-sciëntisme, waarvoor de lezer wordt gewaarschuwd, zijn daarvan het resultaat.

Het is de bedoeling van deze kritische recensie om tegenover deze aanspraken een andere opinie en een ander soort engagement te stellen. In plaats van te waarschuwen voor de gevaren van het relativisme, zal ik trachten argumenteren dat het relativisme aan de basis ligt van een dialectische discipline zoals de geschiedschrijving. Kern van de redenering is, daarbij onderscheid te maken tussen waarheidsaanspraak en interpretatie bij dialectische disciplines die gebaseerd zijn op waardeoordelen. In tegenstelling tot een analytische discipline zoals de wiskunde, waar de beginselen onttrokken zijn aan waardeoordelen en interpretatie, werkt de kennisverwerving van het verleden steeds op basis van subjectieve en waardegeladen criteria. Zonder te willen verdwalen in filosofische subtiliteiten, wil ik wijzen op enkele diepgewortelde misvattingen omtrent het postmodernisme in het geschied-theoretische debat en in de bijdragen in deze bundel.

Een veelgehoord verwijt aan de post-modernist is, dat hij alleen in taal en tekst is geïnteresseerd. De referentie naar een historische realiteit zou van geen belang

meer zijn, sterker nog, het postmodernisme negeert de realiteit. Daardoor verdwijnt het verschil tussen fictie en geschiedschrijving, en kan alles worden beweerd over het verleden. Zij die belang hebben bij het ontkennen van objectief vastgestelde feiten uit het verleden (bv. de gaskamers van de nazi's) zouden daardoor vrij spel krijgen. Door de band tussen taal en werkelijkheid radicaal te verbreken, ondergraaft het postmodernisme elke mogelijkheid tot kennis van het verleden. Dat is intellectuele morele zelfmoord, het is de morele plicht van de academische gemeenschap hieraan een halt toe te roepen.

Een common-sense-opvatting over taal en referentialiteit verklaart de geringe invloed van het postmodernisme op de doorsnee historicus. Het is niet het alledaagse wel en wee van de onderzoekspraktijk, dat ik hier wil bekritisieren. Wanneer historici zich echter expliciet uitlaten over het postmodernisme en er morele verwijten in hun mening doorklinken – zoals het geval in de bundel – is het, omwille van de klaarheid in het debat, noodzakelijk om te preciseren waar het bij het postmoderne relativisme eigenlijk om gaat.

Dat het postmodernisme zich uitsluitend op taal richt en daardoor een puur letterkundige of esthetische benadering van geschiedschrijving beoogt, is een eerste misvatting. De postmoderne obsessie met taal gaat steeds om de vraagstelling naar de relatie tussen taal en werkelijkheid, tussen de talige weergave van het verleden en de historische realiteit. Men wil daarbij ingaan tegen de simplistische notie van referentialiteit, die door vele historici onbewust wordt verondersteld. De ont-

krachting van dit zgn. 'naïeve realisme' is de noemer waaronder postmoderne polemieken kunnen worden gebundeld. De referentialiteit krijgt in het narrativisme zijn plaats binnen een theorie van de historische representatie.

Een tweede misvatting volgt rechtstreeks uit de eerste. In haar problematisering van kennis is het narrativisme niet anti-sciëntistisch, maar wel a-sciëntistisch. Het is niet gericht *tegen* de wetenschappelijke aspecten van het historisch onderzoek, het duidt op die aspecten van de geschiedschrijving die buiten de wetenschappelijke zoektocht naar waarheid vallen. Er zijn enkele goede redenen om te geloven dat het die aspecten zijn die de basis ervan uitmaken, die voorafgaan aan de wetenschappelijkheid van geschiedschrijving, en van sociaal-wetenschappelijk onderzoek überhaupt. Het is daarbij noodzakelijk twee fundamenteel verschillende aspecten van de geschiedschrijving strikt van elkaar te onderscheiden, dat van de waarheid en dat van de waarden.

Enerzijds is er het niveau van de waarheid en de verificatie : de uitspraken over feiten. Op dit niveau kan de juistheid, of de correspondentie met de waarheid, worden geverifieerd. Hier is sprake van een relatief probleemloze, conventionele referentialiteit tussen taal en realiteit. Daarom kan men op dit niveau spreken van de waarheid of onwaarheid van een uitspraak. Het is van belang te preciseren dat dat door het narrativisme niet in vraag wordt gesteld. Het postmodernisme wordt trouwens al te vaak aangewreven een theorie te zijn, die de historicus *carte blanche* geeft om onware feiten te veronachtzamen.

Feiten worden pas zinvol in het kader van het historische relaas. Het perspectief dat aan de basis ligt van dat kader, gaat dus vooraf aan de feiten. Het wordt bepaald door waarden, die de historicus in staat stellen feiten belangrijk of onbelangrijk te vinden, feiten in zijn relaas te benadrukken of te negeren. In tegenstelling tot de feiten bestaat voor het perspectief geen waarheids criterium. Dat is niet meer het niveau van de feitelijke uitspraken, maar dat van de interpretatie. Het is onmogelijk te stellen dat de ene interpretatie de waarheid dichter zou benaderen dan een andere. Daarom is het van belang op dit niveau het inherente relativisme te erkennen. Terwijl tegengestelde uitspraken over feiten nooit allebei waar kunnen zijn, kunnen twee elkaar tegensprekende interpretaties beide even plausibel zijn. Het verwijt dat het postmodernisme geen interesse heeft in waarheid, kan worden ontkracht door te wijzen op het onnauwkeurige – door het zgn. naïeve realisme ingegeven – gebruik van het woord waarheid. Getuigen van ‘waarheidsdrift’, zoals Deneckere doet (p. 13), duidt op een dergelijke verwarring. Het streven naar waarheid kan strikt genomen alleen betekenen : ervoor zorgen dat de feiten in het verhaal waar zijn. Het is duidelijk dat hier veel meer wordt bedoeld, ze wil de lezer overtuigen van haar interpretatie. Men vergeet dus al te vaak dat het domein van de interpretatie buiten dat van de waarheid valt.

Een misverstand dat daar nauw bij aansluit, is dat het postmodernisme het bestaan van structuren, recurrenties en causale relaties in de realiteit zou ontkennen, zoals in de bundel meermaals wordt beweerd. Structuren en causale relaties zijn betekenissen die aan het

verleden worden gegeven en die voor de postmodernist dus onder de noemer interpretatie vallen. Ze zijn immers een selectie van feiten op basis van waarden, een selectie uit het oneindige aantal structuren en relaties tussen feiten waaruit de realiteit bestaat. Een van de redenen voor het postmodernisme om te focussen op het interpretatieve, los van historische waarheid of onwaarheid, is de evolutie in het historisch onderzoek zelf. Meer dan op de ontdekking van nieuwe feitelijke waarheden, is de aangroei van de kennis van het verleden te verklaren door nieuwe perspectieven. Niet de accumulatie van feiten, maar nieuwe interpretaties hebben in de laatste decennia het beeld van het verleden drastisch veranderd. Het begrip ‘klasse’ is niet meer de heilige koe van dertig jaar geleden. Niemand betwijfelt tegenwoordig dat de term een interpretatie van de sociale realiteit, i.p.v. een feitelijke vaststelling was. Het is dan ook de verscheidenheid aan perspectieven, meer dan het streven naar een waarheidsgetrouwe weergave van het verleden, die de rijkdom van de geschiedschrijving uitmaakt. Dat er structuren bestaan die aan elke interpretatie voorafgaan, zoals de auteurs in deze bundel expliciet of impliciet veronderstellen, zou de historische beeldvorming danig verengen en alle creativiteit in het zoeken naar nieuwe perspectieven in de kiem smoren.

Vanuit dit oogpunt klinkt het dan ook bijzonder aanmatigend, bij verschillende auteurs doorheen het boek, steeds te moeten lezen dat de marxistische visie op het verleden verheven is boven het niveau van de interpretatie. Deze visie biedt volgens Dumolyn een totale logica van waaruit het verleden en het heden

is te verklaren. Ze biedt een waterdicht systeem van onaanvechtbare causale relaties die, zoals natuurwetten, het maatschappelijk gebeuren bepalen. Het is dit soort sciëntisme dat de filosofische basis vormt voor totalitaire ideologieën, waarbij een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid tot waarheid wordt verheven. Zoals eenieder weet, heeft dat in de twintigste eeuw aanleiding gegeven tot de meest moorddadige regimes. Met indrukwekkende cijfers van dagelijkse slachtoffers in de postkoloniale landen, wil Dumolyn aantonen in welke barbarij de vrije markt 'de mensheid' stort. Een 'vernieuwende socialistische wetenschap' is daartegen het enige recept (p. 65). Daarbij negeert hij wat iedereen weet : in de voorbije eeuw zijn miljoenen onschuldigen door marxistische waan en dito wanbeleid moedwillig en genadeloos de dood ingestuurd. Terwijl hij het postmodernisme verwijt geschiedschrijving en maatschappijkritiek te herleiden tot louter retoriek, is Dumolyn zelf bedreven genoeg in retorische trucs. Zijn intelligente betoog is een mooi voorbeeld van wat retoriek in essentie is : het benadrukken en verzwijgen van feiten om de lezer met een hoopvol perspectief te verleiden en te overtuigen van de waarachtigheid van zijn interpretatie.

Wanneer het postmodernisme wordt verweten de geschiedbeoefening als loutere retoriek en schone letteren te beschouwen, klinkt daarin vaak de aanklacht als zou het het werk van historici onttrekken aan de rede en het gezond verstand. Door het voor te stellen als een irrationele, esthetische aangelegenheid zou de verbeelding vrij spel hebben, met alle gevolgen van dien. Het is echter niet omdat er voor een inter-

pretatie nooit een waarheidscriterium kan bestaan, dat de historicus geen beroep op de rede zou doen om zijn publiek van zijn standpunt te overtuigen. Zonder aanspraak te kunnen maken op de waarheid, kan een interpretatie wel degelijk redelijk, billijk, interessant of plausibel zijn. Anderzijds kunnen andere interpretaties worden verworpen, omdat ze gebaseerd zijn op verachtelijke waarden (racisme, etnocentrisme, antisemitisme etc.). Dat een perspectief niet kan worden getoetst aan het waarheidscriterium, is eenvoudig aan te tonen wanneer we twee interpretaties vergelijken. Ook als de ene louter ware uitspraken over nieuwe feiten zou bevatten en de andere verschillende onware uitspraken, dan nog betekent dat allerminst dat de eerste een betere interpretatie is. De tweede kan bv. een veel interessanter beeld van het verleden schetsen, en behoeft enkel de correctie van enkele feitelijke gegevens.

Als een perspectief geen aanspraak op de waarheid kan maken, wat is dan het criterium om de waarde van een interpretatie te bepalen ? Dat is de hamvraag in de geschiedtheorie, die veel moeilijker te beantwoorden is dan velen wellicht vermoeden. Uit angst voor het relativisme, grijpen vele antwoorden dan ook terug naar een waarheids- of verificatiecriterium. Maar zoals we zagen, gaan dergelijke antwoorden, die verwijzen naar de verificatie van de feiten of de logische gedachtegang waarmee het betoog is opgebouwd, aan de kwestie voorbij. De 'rand van het relativisme' in de titel van de bundel, drukt deze angst voor de afgrond van het postmodernisme goed uit. Het doet in die zin sterk denken aan de titel van een boek van Roger Chartier : *Au*

*bord de la falaise*³. Op een scherpzinnige manier trekt deze befaamde Franse cultuurhistoricus ten strijde tegen het postmoderne gedachtegoed. Zijn poging tot antwoord duidt andermaal op de verwarring tussen feit en interpretatie. De waarheidsaanspraak van het discours opgeven, zou “*laisser le champ libre à toutes les falsifications*”⁴. De vraag naar de criteria waaraan een interpretatie dan wel moet voldoen om een geldige verklaring van het verleden te kunnen geven, wordt in zijn boek als een *Leitmotiv* herhaalt. Chartier komt telkens niet verder dan “*la réponse n’est pas aisée*”⁵...

Willem Erauw

III. Instruments de travail / Werkinstrumenten

JEAN PIROTTE & GUY ZELIS (DIR.)

«Pour une histoire du monde catholique au 20e siècle,
Wallonie-Bruxelles. Guide du chercheur»

[Collection Sillages],

Louvain-la-Neuve, Archives du Monde catholique/
Église-Wallonie, 2003, 784 p.

De publicatie van werkinstrumenten (repertoria, inventarissen, klappers, bronnenoverzichten, maar ook biografische en organisatorische naslagwerken) is steeds een heikele onderneming. De rijke gegevensreeksen die er worden samengebracht, nopen grote volumes en bekoren doorgaans slechts een beperkt lezerspubliek. De verzameling en validatie van de gegevens vergen veelal een grote inspanning en voor

de eindredactie van zulke instrumenten moet een ploeg van beslagen, zorgvuldige en vooral geduldige personen worden samengebracht. Dat alles doet uitgevers vaak terugschrikken voor zulke operaties. De voorliggende publicatie van de *Archives du Monde catholique* (ARCA), verbonden aan de UCL, is al louter om die redenen toe te juichen.

Het verzorgd en mooi uitgegeven volume moet echter ook om tal van andere redenen worden geprezen. Zoals de ondertitel terecht aangeeft, is het een complete gids voor alle onderzoekers die zich interesseren voor de historische ontwikkeling van de katholieke wereld in Wallonië en Brussel tijdens de 20ste eeuw. De auteurs in deze bundel bieden een historische synthese van die evolutie en een kritische *status quaestionis* van het onderzoek. Ze slaan wegwijzers naar nieuwe onderzoekspaden en suggereren innovatieve vragen en invalshoeken. En als klap op de vuurpijl ontwikkelen ze, aangaande dit toch zeer ruime themaveld, een naar volledigheid strevende, geannoteerde bibliografie én een bronnenoverzicht. Uit die combinatie onttrekt de bundel een grote kracht. Niet alleen onderzoekers, maar de facto alle geïnteresseerde lezers vinden er hun gading. Er zijn weinig archief-, documentatie- en onderzoekscentra in België die aangaande hun onderzoeksagenda een zo volledige en doordachte gids kunnen voorleggen.

De geografische begrenzing van deze publicatie lijkt voor de samenstellers

3 ROGER CHARTIER, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, 1998, 292 p.

4 ROGER CHARTIER, *Au bord de la falaise*, p. 105.

5 *Idem*, p. 18, 105, 122.

een evident vertrekpunt, maar ze speelt hen ook duidelijk parten. De beperking tot Wallonië en Brussel is voor hen “*une délimitation géographique imparfaite, reflétant pourtant bien une réalité humaine et institutionnelle complexe*”. Pirotte suggereert uitdrukkelijk dat de katholieke gemeenschap(en) in Wallonië en Brussel een eigen gezicht en stijl vertoonde(n). Hoewel hij moet toegeven dat die fysionomie nog allerminst duidelijk is, wordt die stelling door hem uitvoerig beargumenteerd, voorzien van voorbeelden maar ook van kanttekeningen. Het was blijkbaar niet opportuun om de krijtlijnen van deze bundel te trekken rond de Franstalige Belgische katholieke gemeenschap, omdat dan ook de francofone kernen in Vlaanderen in het vizier kwamen en men bovendien de Duitstalige gemeenschap, “*partie intégrante de la région wallonne*”, zou moeten uitsluiten. Tegelijkertijd liet dat toe om ook Brussel, weliswaar met zijn “*minorité d’expression néerlandaise*”, mee in het plaatje te betrekken. De pertinente verschillen tussen de katholieke gemeenschappen in Wallonië en in Brussel en die tussen de diverse culturele subregio’s in het zuidelijke landsdeel, worden erkend maar minder uitdrukkelijk voor het voetlicht geplaatst.

De eigenheid van het katholicisme in Wallonië en Brussel komt volgens de samenstellers in de huidige historiografie onvoldoende aan bod. Deze aanklacht vormt een rode draad doorheen diverse bijdragen en verklaart ook de wervende hoofdtitel van deze bundel. Er wordt opgeroepen tot een nieuwe onderzoeksdynamiek, vergelijkbaar met die in Vlaanderen. Die discrepantie en het gebrek aan volwaardig comparatief onderzoek

worden toegeschreven aan diverse factoren, maar toch niet overtuigend verklaard. De minderheidspositie van de katholieke gemeenschap in Wallonië speelde natuurlijk een rol. Een andere oorzaak, aldus de samenstellers, was de “*dominance flamande*” in de tot ver in de twintigste eeuw unitair gestructureerde katholieke zuil. Hierbij toch twee bedenkingen. Enerzijds moet worden opgemerkt dat, hoewel de aangehaalde voorbeelden (partij, Boerenbond) erg pertinent zijn, er ook tal van andere organisaties en clusters kunnen worden aangehaald, waar de krachtsverhoudingen anders lagen en/of de zuilelite een unitair perspectief bleef hanteren. Anderzijds kan toch bezwaarlijk worden gesuggereerd, dat het relatieve sociologische en organisatorische overwicht van de Vlaamse katholieke gemeenschap a.h.w. dwangmatig heeft geleid tot een vertekend beeld in de geschiedschrijving. De lijst bibliografische referenties naar syntheses en werkinstrumenten die, vanuit een Belgisch en/of internationaal perspectief, de inbreng van de katholieke gemeenschappen in Vlaanderen, Wallonië en Brussel wél op een evenwichtige wijze hebben behandeld, is immers lang. Maar de samenstellers hebben natuurlijk ook gelijk wanneer ze klagen dat in tal van historische syntheses wat te snel wordt voorbijgegaan aan de specifieke ontwikkelingen van en binnen de katholieke gemeenschappen in de diverse regio’s en subregio’s die België rijk is, dat de beschikbare werkinstrumenten de rijkdom en diversiteit van het beschikbare bronnenmateriaal m.b.t. die gemeenschappen onvolkomen illustreren, en dat historici ze mede daarom misschien onvoldoende valoriseren.

De voorgestelde onderzoeksagenda wordt adequaat gestructureerd. Achtereenvolgens komen liefst 34 kavels aan bod, gebundeld in 6 themavelden : religieus leven, katholieken en politiek, maatschappelijke vraagstukken, cultureel leven, oorlogen en vrede, missie en internationale samenwerking. Sommige velden worden erg gedetailleerd ontwikkeld, andere wat minder. Zo worden binnen het themaveld 'cultureel leven' liefst drie bijdragen gewijd aan de rol van de katholieke intelligentsia (Courtois, Sauvage en Jadoulle), terwijl er geen artikel is opgenomen aangaande de beeldende kunsten en de architectuur. Ook de rol van de katholieken in het economisch weefsel en het financieel bestel komt slechts zijdelings aan bod, bv. in de bijdrage van Baudouin Groessens en Guy Zelis over de maatschappelijke organisaties of in die van Van den Heede over de katholieke uitgeverijen.

Deze aanpak liet evenwel toe om voor de meeste kavels auteurs aan te trekken, die onderzoeksmatig hun sporen hebben verdiend en dus ook het bronnenmateriaal kunnen duiden. Ondanks de vaste structuur van bijna elke bijdrage (feiten; problemen; bronnen), vertoont de wijze waarop de auteurs hun opdracht uitvoeren, vaak grote verschillen. Sommigen bieden vooral een goed geannoteerde stand van het onderzoek, anderen eerder een kritische bibliografie, weer anderen trachten vooral een onderzoeksagenda op te stellen en suggereren daartoe specifieke bronnenreeksen. De auteurs beperken zich daarbij (vanzelfsprekend) niet tot de 20ste eeuw, maar gaan soms ver terug in de 19de eeuw. Ze belanden ook zeer vaak in Vlaanderen.

Die uiteenlopende werkwijze verklaart waarschijnlijk waarom sommige bibliografieën al wat vollediger en diepgaander zijn dan andere, waarom er in bepaalde bijdragen adequater naar de Vlaamse en internationale historiografie wordt verwezen dan in andere, en waarom het lokale en biografische perspectief hier en daar nadrukkelijker wordt ontwikkeld dan elders. Zo worden in de tekst en/of in de voetnoten van bepaalde bijdragen biografische basisgegevens van centrale figuren uit de Franstalige katholieke gemeenschap vermeld. Andere auteurs doen dat niet of nauwelijks. Het bronnenspectrum dat door de auteurs wordt geschetst, is evenmin homogeen. De katholieke pers en periodieken zijn het voorwerp van een afzonderlijke bijdrage. Ook andere auteurs staan uitdrukkelijk stil bij het belang van deze bron, elders komt ze slechts zijdelings aan bod. Hetzelfde kan worden gezegd van persoons- en familiearchieven, die bij de ene zorgvuldig worden opgesomd, bij de andere nauwelijks worden behandeld. Het belang van niet-geschreven bronnen wordt vaak onvermeld gelaten. De verwijzingen naar museale collecties, mondelinge getuigenissen, foto-, prenten-, filmcollecties of andere audiovisuele archiefbestanden blijven eerder schaars.

Toch moet duidelijk worden gemaakt dat de auteurs een grote inspanning hebben geleverd om de geboden stand van zaken in het onderzoek zo actueel mogelijk te maken. Het is daarom spijtig te noemen, dat er soms een grote tijdsspanne ligt tussen de datum waarop bepaalde stukken werden ingeleverd, waarop ze soms werden gereviseerd en

het publicatiejaar van de bundel (2003). Het samenbrengen van alle bijdragen en de eindredactie was beslist een huzarenstuk. De samenstellers verdienen daarom alle lof. Maar ze moeten ook onmiddellijk hebben beseft, dat hun naslagwerk slechts een vergankelijke stand van zaken kon bieden. Het is jammer dat er niet onmiddellijk werd geopteerd voor een presentatie van de artikels, de bibliografische en bronnenverwijzingen in een (parallele) geautomatiseerde omgeving, aangeboden op het web. Dat had toegelaten het geheel aanhoudend te actualiseren, uit te breiden, te verfijnen en eventueel te koppelen aan andere kennisgehele. Bovenal had dat de lezer ook meer zoekmogelijkheden geboden. De indices die nu in het boek zijn opgenomen, blijven onvolkomen. De index op persoonsnamen verwijst bijvoorbeeld enkel naar de lopende tekst, niet naar de auteursnamen vermeld in het extensieve notenapparaat. Een zakenindex werd niet opgenomen.

Deze kritieken doen evenwel geen afbreuk aan de waarde van het voorliggende werkstuk. Ik hoop van harte dat de oproep van de samenstellers, vervat in de hoofdtitel van de bundel, inderdaad massaal door historici zal worden beantwoord. Met deze gids in de hand, beschikken ze alvast over een degelijk en betrouwbaar referentiekader.

Peter Heyrman

IV. Politieke geschiedenis / Histoire politique

ÉLIANE GUBIN, JEAN-PIERRE NANDRIN, EMMANUEL GERARD &
ELS WITTE (DIR.)

«*Histoire de la Chambre des Représentants de Belgique, 1830-2002*»

Bruxelles, Chambre des Représentants, 2003, 517 p.

Should a representative elected by the Belgian people sit in the Chamber of Representatives wearing a pullover? This question, of perhaps rather obscure historical importance, is addressed on page 378 of this compendious but also intermittently highly stimulating volume. The affair of the pullover arose in the 1970s when a *Volksunie* representative, Willy Kuypers, broke with the unwritten but consensual sartorial rules that had hitherto been obeyed by representatives of all political persuasions. By daring to abandon the civilian regimen of jackets and ties in favour of his (authentically Flemish?) pullover, Kuypers was, as Marnix Beyen and Rik Röttger argue in their perceptive essay, transgressing the concept of dignity to which the elected members of the lower house of parliament had hitherto subscribed. The successive generations of representatives of the Belgian people who have sat without interruption (albeit exempting the two German occupations) over the more than one hundred and seventy years since the foundation of the parliamentary regime rapidly developed a large number of formal and informal rules that governed their behaviour. As a club of male nobles, local notables and lawyers, many of whom belonged to political dynasties that extended over generations, the nineteenth-century members of the lower

house found it easy to put aside political differences in defence of a shared sense of their dignity. In contrast to the fractious assemblies of the French Revolution, the Chamber of Representatives, Els Witte reminds us in the conclusion to the volume, was always perceived as a sober forum for the 'popular' voice of the new Belgian nation. Despite the arrival in the 1890s of Socialist representatives and, more hesitantly, from 1929 onwards of a minority of women, the codes of behaviour have remained remarkably constant. Formulae of reciprocal politeness, respect for the President of the Chamber and a rejection of the perceived threats to the dignity of parliament posed by crowds who dare to invade the *zone neutre* (formally established in the 1950s but conceived of much earlier) or by the pretensions of the executive to subordinate the legislature to its wishes, all form part of Belgium's obstinately rooted «*culture parlementaire*» (Beyen and Röttger, p. 338).

Should then pullovers matter to historians? Though Kuypers' precedent has to some extent been followed subsequently by Agalev and Ecolo representatives, the sartorial rules of the *rue de la Loi* remain predominantly conservative, indicating for Beyen and Röttger the durability of a culture of parliamentary dignity which transcends evolutions in the powers of parliament. Taking aim at the familiar target of political science, they argue that political scientists have been too quick to catalogue the decline of Belgian parliamentarism over the twentieth century. All-powerful parties, the pressures of a democratic electorate and the actions of governments may indeed have suffocated the freedom of manoeuvre of the individual

representative, but the Chamber of Representatives remains, according to Beyen and Röttger, "*la pierre angulaire par excellence et incontestable de la politique démocratique*" (p. 382-383). A similar stance is adopted by a number of the other contributors to this volume. Marc D'Hoore, for example, begins his essay on "*Démocratie ou partitocratie ?*" by criticising those political observers, most famously Marcel Grégoire and François Perin (one a former representative and one a future representative), who fulminated in the 1960s against the dictatorship of the political parties in Belgium. Whatever its value as a form of political polemic, such an interpretation is nevertheless, according to D'Hoore, "*passablement réductrice et certainement insuffisante*" (p. 161). It fails to recognise the way in which parliament, and more especially the Chamber of Representatives, has succeeded, through all of the evolutions in Belgian politics, in remaining at or at least close to the centre of political decision-making. It remains the unavoidable forum of national debates and the location of confrontation but also of essential compromises among the members of Belgium's political caste while the individual representative, with his (or her) voluminous dossiers of personal cases, is the essential interface between the citizen and the local, regional or national state authorities.

For historians, especially ones called upon to contribute to a volume generously supported by the Chamber, it is a seductive argument to adopt. In contrast, Emmanuel Gerard as a rather lonely representative of the other tribe of political scientists takes a sterner approach. He has little time for arguments about Flemish pullovers that,

for him, are a distraction from the dominant narrative of the remorseless decline in the powers and prestige of parliament that has taken place since at least the 1930s. Regimes of special powers for governments, the emergence of neo-corporatist structures of decision-making and of compromises hammered out by party leaders in *châteaux* far away from parliament as well as the more recent devolution of substantial powers to regional assemblies are all, for him, ways in which the Chamber of Representatives has been gradually drained of its former importance. Like a disused swimming pool, one is tempted to conclude after reading Gerard's *impitoyable* contribution to the editors' collective conclusion, the building in the *rue de la Loi* has become a folkloric relic of a bygone age when Belgium and its parliament mattered.

In truth, of course, as is so often the case in history, it is probably possible to have your cake and eat it. Parliaments in Belgium, like the English gentry, have always been in crisis and have always been with us. There never was, except in the minds of some nostalgic members of the Chamber, a golden age when great orators debated the issues of the day and the votes of parliament ruled supreme over the machinations of monarchs, governments and parties. Squeezed between an executive that from the outset possessed considerable independence and a population which has rarely displayed any great confidence in its elected representatives, the space for parliamentarism was always limited. That it prevailed at all, and has survived the subsequent political vicissitudes, is indicative less of the deep-rooted respect for parliamentary debate implied

by some contributors to this volume, than of the way in which parliament rapidly became integrated into the Belgian way of doing politics. The role of the individual representative as the intermediary between pre-existing local political cultures and the new national politics, travelling backwards and forwards with his free railway pass, was a central element of the consolidation of the nineteenth-century state. Subsequently, as is well argued in the conclusion by Eliane Gubin, parliament performed a more collective role as the door through which Socialist mass politics was integrated into the political (and with a little subsequent help in 1914 from the German *Kaiser*) governmental process. With the growth of mass parties, parliament became the forum in which party leaders could be seen to be defending the views of their respective constituencies while also finding ways by which the state could be governed. After the First World War and, more especially after the subsequent conflict, parliament also became a central symbol of the Belgian nation. It was by electing its representatives to the Chamber that the people expressed not merely their freedom but their patriotism. A celebration of the rituals and more especially the mentalities of democracy as inherent to the Belgian nation became, after the mid-century descent of the alternative symbol of the monarchy into controversy, the means by which constitutional immobility could be presented as patriotic continuity. With the 1960s, and the subsequent wars of the Belgian political succession, parliament unsurprisingly encountered a crisis of its legitimacy discussed here notably by Wilfried Dewachter and Jean-Pierre Nandrin. Predictions of its demise have, however, proved exaggerated.

Emmanuel Gerard's strictures notwithstanding, it is surely interesting that even in the transformed 'post-Belgian' political landscape of the last fifteen years, the Chamber retains its role as a meeting-place of political elites and as the forum for debates at moments of political crisis. Perhaps when, say, national tragedies, royal crises or popular demonstrations do not in one way or another converge on the *rue de la Loi*, we shall finally know that the traditions of Belgian parliamentarism are exhausted.

This quasi-functionalist perception of the durability of parliament within Belgium's political culture implies approaching the subject not so much from the inside out as from the outside in. This is the method privileged in the opening synthetic article written jointly by Dirk Luyten and Paul Magnette as well as in the important prosopographical study of the elected members of the Chamber by Stefaan Fiers and Eliane Gubin. Neither team of authors places the Chamber at the centre of their attention. Instead, Luyten and Magnette contribute what is in essence a part-intellectual and part-socio-economic account of the ascendancy of liberal values within Belgian political culture and its embedding within the structures of parliament. Given this emphasis, it is unsurprising that they locate the most serious moment of danger for parliamentary rule in the 1930s. With the intellectual demise of liberalism and the emergence of movements of the extreme-left and right that challenged its institutional edifice, so parliament entered into a crisis. It was rescued not by its own efforts but initially by the Second World War and subsequently by the parallel structures of corporatist

conciliation established between the principal social actors.

It is an interpretation convincingly argued, but one that nevertheless leaves the reader feeling that the authors have missed something of the distinctive texture of Belgian parliamentarism. That is a gap amply compensated for in the article by Fiers and Gubin. Their study of the 2,570 representatives elected to the Chamber between 1831 and 2002 is a marvellous receptacle for facts large or more generally small. Thus, we learn that the representative who sat for the longest period (56.1 years !) from 1868 to 1923 was the eminently obscure Catholic Amédée Visart de Bocarmé while the average age of representatives was 51.9 in 1932, 49.1 in 1968 and 49.7 in 1987. At times reading such data, one's mind does inevitably turn to pullovers; but behind the empirical snowstorm, Fiers and Gubin rightly perceive the social realities that underpinned the project of Belgian parliamentarism. The class alliance of nobility and liberal bourgeoisie that carried the Belgian state through its first half-century of existence was replaced around the turn of the century by a more complex process of social negotiation between urban workers and rural interests in which members of the bourgeoisie retained their essential mediating role. In the 1930s, and more especially with the entry into parliament of Communist and Flemish Nationalist representatives largely unbiddable in the usual structures of negotiation, this process of social compromise entered into a crisis. But, with the election in 1946 of a majority (108 out of 202) of new representatives, parliamentary politics in Belgium discovered a new stability. The

predominantly Catholic and Socialist representatives elected after the war might disagree bitterly over who should be king or how many Catholic technical schools should exist, but they formed a remarkably stable cohort of rulers of post-war Belgium. From the 1960s onwards, however, this gradually changed again, with the overdue arrival of a substantial female presence and the fragmentation of elites revealed by the multiplication of parties. Thus, if Belgian parliamentarism does finally face a genuine crisis, it perhaps does not reside in the institution of parliament. That is probably no more unpopular than it has been for much of the last one hundred and fifty years. More serious is the demise of the centripetal forces that moulded the elites that have for so long made the Chamber their home.

Martin Conway

BURKHARD DIETZ, HELMUT GABEL & ULRICH TIEDAU (DIR.)
«Griff nach dem Westen. Die Westforschung der
völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwest-
europäischen Raum (1919-1960)»
Münster/New York/München/Berlin, Waxmann, 2003,
1.296 p.

Lorsque le site internet renommé *h-soz-kult* annonce la mise en place d'un forum de discussion avant même que le livre qui devra faire l'objet des débats ne soit sorti, l'éditeur peut être certain que son œuvre ne sera pas un rossignol⁶. En dehors de son intérêt purement commercial, l'initiative témoigne surtout des enjeux scientifiques et du poids d'un tel ouvrage. Les amateurs de polémiques entre historiens n'ont

d'ailleurs pas été déçus par les différents commentaires accompagnant la sortie de *Griff nach dem Westen* (qu'on peut plus ou moins traduire par "emprise vers l'Ouest"), titre qui fait d'ailleurs allusion à l'ouvrage pionnier de Fritz Fischer *Griff nach der Weltmacht*.

Le livre impose d'abord par son volume et le nombre de ses collaborateurs. Au fil des 1.296 pages, 42 historiens, germanistes, historiens de l'art, géographes et sociologues se sont attachés à présenter une première synthèse de ce qu'on appelle communément la *Westforschung*. Sous ce terme, il faut comprendre toutes les activités du monde scientifique allemand concernant les pays situés à l'ouest de l'Allemagne. Le volume en question s'intéresse principalement aux Pays-Bas, à la Belgique et au Luxembourg. Les responsables de cette publication envisagent de présenter un autre volume consacré à la France et à la Suisse. En fait, l'intérêt pour ce sujet dérive en premier lieu de celui pour les pratiques du monde scientifique à l'Est, l'*Ostforschung*. Depuis une quinzaine d'années, différents historiens se sont attelés à montrer la responsabilité de scientifiques allemands (surtout des historiens et des géographes) dans la définition de l'espace allemand, définition qui a servi de justification à l'évacuation et à l'extermination de millions de personnes à l'Est.

Dans une contribution publiée en 1997 et qui fait figure aujourd'hui d'étude pionnière sur la *Westforschung*, Peter Schöttler transposait partiellement ces concepts

⁶ L'intégralité du débat peut être retrouvé sur www.h-soz-kult.de/.

dans la sphère occidentale et s'interrogeait sur l'implication après la Première Guerre mondiale des historiens allemands dans la lutte contre l'ennemi héréditaire que constitue la France ⁷. Depuis lors, une multitude de monographies et d'articles ont été consacrés au sujet. La virulence des débats s'explique par les enjeux scientifico-politiques présents en arrière-fond de cette polémique. En s'attaquant à des historiens qui ont marqué le visage de la recherche historiographique en Allemagne dans les années 50 et 60, on vise en même temps les directeurs de thèse, les maîtres à penser, les protecteurs des historiens qui aujourd'hui dirigent la corporation historique. Par ailleurs, certaines traditions de recherche, certains intérêts géographiques forgés dans les années 20 et développés jusque dans les années 50, subsistent encore aujourd'hui. Pour quelques auteurs comme le sociologue hollandais Hans Derks, les finalités n'auraient guère changé depuis la Seconde Guerre mondiale. Il accuse ainsi le centre de recherche sur les Pays-Bas de la *Westfälische Wilhelms-Universität Münster* d'un certain néo-impérialisme ⁸.

Comme les trois éditeurs l'affirment dans leur introduction qui présente d'ailleurs un bon aperçu de la question, cet ouvrage essaie de donner une réponse à la question de savoir quelles sont les conditions structurelles permettant à une pensée historique utopique dont le but est justement de réviser l'histoire de se développer (p. XXIX). Pour ce faire, l'ouvrage, qui

s'étend sur deux volumes, est divisé en quatre grands chapitres.

Le premier est le plus petit. Il contient cinq contributions qui présentent quelques modèles de réflexion pour mieux situer le débat. Hans Lademacher, ancien directeur du *Zentrum für Niederlande-Studien* –l'institut incriminé –, réfléchit sur les liens entre la science et la politique. Stefan Haas s'interroge sur le concept de transdisciplinarité, concept à la mode mais qui était déjà à l'honneur dans les sciences humaines au cours des années 20 et 30.

La deuxième partie, de loin la plus volumineuse, devrait intéresser davantage le lecteur avide d'informations sur la Belgique. Six contributions ont directement trait à ce pays : quatre concernent la Flandre, une la Wallonie et une la région de langue allemande. Winfried Dolderer décrit la relation entre le nationalisme flamand et l'Allemagne dans l'Entre-deux-guerres, exposé qui ne se nourrit guère d'archives mais qui présente plutôt un état de la recherche reposant sur les travaux de l'auteur lui-même ainsi que sur une très bonne connaissance de l'historiographie relative au sujet. Stephan Laux fournit une biographie s'appuyant sur des sources solides de Robert Oszwald, personnage exemplatif des indices de continuité entre la Première et la Seconde Guerre mondiale. En effet, Oszwald travaille de 1915 à 1918 au sein de l'administration du Gouvernement général. Il est ensuite un person-

7 PETER SCHÖTTLER, «Die historische 'Westforschung' zwischen 'Abwehrkampf' und territorialer Offensive», in PETER SCHÖTTLER (dir.), *Geschichtswissenschaft als Legitimationswissenschaft 1918-1945*, Frankfurt a.M., 1997, p. 204-261.

8 HANS DERKS, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert*, Leipzig, 2001.

nage clé de la République de Weimar pour toutes les questions touchant à la Belgique. À partir de 1940, il retourne à l'Ouest, même si pendant ce deuxième conflit, son intérêt se porte plutôt sur les Pays-Bas. Ine Van linthout s'interroge quant à elle sur les liens entre les sciences littéraires et la Flandre pendant la période national-socialiste. La Flandre y apparaît tour à tour comme un territoire francisé, comme un terroir profondément catholique et finalement comme une région idyllique. Cette dernière image permet une proximité avec la représentation d'une Allemagne également supprimée de manière injuste. Marnix Beyen s'est intéressé à la discussion ayant eu lieu entre 1900 et 1940 entre historiens wallons et allemands quant à la composante germanique de l'histoire et de la culture wallonnes. L'historiographie a jusqu'ici accordé peu d'attention à cette problématique. La Wallonie est si souvent associée au monde francophone que son autre composante semble généralement ignorée. Björn Rzoska et Barbara Henkes analysent la politique culturelle allemande en Flandre entre 1934 et 1944, contribution dont les lecteurs des *CHTP* ont pu lire une version légèrement remaniée dans le numéro 11. Enfin, Carlo Lejeune s'intéresse aux régions belges où une partie de la population s'exprime en dialecte allemand. C'est évidemment un terrain de prédilection pour la *Westforschung*, où science et aspiration politique s'épousent souvent.

Le troisième chapitre est consacré aux structures institutionnelles dans lesquelles la *Westforschung* a pu se développer. L'importance de trois universités frontalières – Bonn (Hans-Paul Höpfner), Aix-la-Chapelle (Thomas Müller) et Cologne

(Marta Baerlecken et Ulrich Tiedau) – démontrent l'implication des hauts lieux de la recherche dans ce domaine. Enfin, une dernière partie a pour objet les liens institutionnels et personnels qui associent le régime national-socialiste aux années 50 et 60.

Benoît Majerus

V. Histoire culturelle / Culturele geschiedenis

JO TOLLEBEEK, GEERT VANPAEMEL & KAAT WILS (RED.)
«Degeneratie in België. 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken»
Leuven, Universitaire pers, 2003, 321 p.

Vooruitgang en degeneratie

De publicatie van Charles Darwins *The Origin of Species* in 1859 leidde vrij snel tot ingrijpende wijzigingen in het mens- en wereldbeeld van westerlingen. De mens bleek een product te zijn, zogenaamd het hoofdproduct, van een evolutionair proces. Elk organisme voert een onophoudelijke strijd om het bestaan, gewonnen door de fitsten, de best aangepasten aan een gegeven milieu. Aanhangers van het darwinisme interpreteerden dat, in overeenstemming met het sterke vooruitgangsgeloof van die tijd, positief. Nu het mechanisme van natuurlijke selectie gekend was, kon men het een handje toesteken, bijvoorbeeld door het milieu te verbeteren of de 'fitsten' voor te trekken.

De strijd om het bestaan kent natuurlijk ook verliezers, zij die minder goed aangepast zijn aan het natuurlijke en sociale milieu. Zij remmen – zo luidde het – het

evolutieproces af, schaden de opwaartse gang van de soort. Om te voorkomen dat zij de fitsten (al snel opgevat als de 'besten') aanstaken, moesten ze zo snel mogelijk geïdentificeerd, geïsoleerd, onschadelijk gemaakt worden. Die gedachtegang sloot nauw aan bij de aanzwellende angst voor besmetting, angst die in het midden van de negentiende eeuw aan de basis lag van de sociaal-hygiënistische beweging en die rond 1880 werd 'gerechtvaardigd' door de ontdekking van allerhande bacteriën, de onheilspellende microben.

Medicalisering

De angsten van burgers en artsen werden in een nieuw wetenschappelijk denkkader gestoken: de degeneratietheorie. In 1857 gaf de Franse psychiater Bénédict Augustin Morel in zijn *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* een moderne inhoud aan het begrip degeneratie. Hij omschreef het als een intergenerationeel proces waarbij ontaarde individuen hun nakomelingen erfelijk belasten. Negatieve milieu-invloeden, zoals alcohol en syfilis, verstoren het erfelijk materiaal en daardoor boet het nageslacht aan fysieke, psychische of morele kracht in, met histerie, epilepsie, cholera, idiotie, tuberculose tot gevolg. De veronderstelde overerfbaarheid van verworven eigenschappen (naar de theorie van Jean-Baptiste Lamarck, die in Frankrijk en België nog veel aanhangers telde) maakte van degeneratie een zeer bedreigend proces. Ze was cumulatief, van generatie op generatie; hypothekeerde ras en natie, kon in enkele generaties tot steriliteit en zelfs uitsterving leiden. De maatschappij moest zich uit zelfbehoud verweren tegen ontaarde levensvormen, tegen

lichamelijke afwijkingen, krankzinnigheid en immoreel gedrag.

De spectaculaire vooruitgang van de geneeskunde en haar professionalisering deden het beroepsbewustzijn en de status van artsen sterk toenemen, met als gevolg dat de medische kijk en macht zich tot steeds meer maatschappelijke gebieden uitbreidden. De aanvankelijk op ziekten van het individuele lichaam toegespitste blik, deinde uit tot ziekten van het sociale lichaam, zoals alcoholisme en criminaliteit.

Het degeneratieproces zou op gang gekomen zijn door verregaande industrialisering en urbanisatie, de mechanisering van arbeid, ongezonde woonwijken en levensomstandigheden, het steeds sneller wordende transport en de dito communicatie. Biologische erfelijkheid werd ook in verband gebracht met immoreel gedrag van de enkeling. Vooraanstaande artsen zagen alcoholisme, criminaliteit, luiheden ongeoorloofde seksuele zeden als oorzaak én gevolg van degeneratie. Morele disciplinerende werd een belangrijk strijdmiddel.

In haar bijdrage, "De ruiters van de apocalyps", belicht Liesbet Nys de houding tegenover alcoholisme, tuberculose en geslachtsziekten, de 'fatale driehoek' die tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw verantwoordelijk werd geacht voor degeneratie en nationaal verval. Medici drongen vanaf de jaren 1880 sterk aan op maatregelen. In België kwam er in 1887 een nationaal verbod op de verkoop van alcoholische dranken (en voeding) in borderlen. De indiener van het wetsvoorstel, de katholieke politicus Charles Woeste,

hoopte dat de huizen van ontucht zozeer in financiële moeilijkheden zouden komen, dat ze hun deuren moesten sluiten. Maar het enige effect was een toename van clandestiene prostitutie en illegale drankverkoop.

Behalve om volksgezondheid, ging het nadrukkelijk ook om morele regeneratie van de natie. Als vertegenwoordigers van de burgerij, predikten geneesheren een publieke moraal van de maat. Belgische legerartsen bonden de strijd aan tegen alcoholisme en geslachtsziekten. Daarbij gingen sanitaire, morele, militaire en politieke drijfveren hand in hand: de kwalijke reputatie van het leger verbeteren; door controle en disciplineren de legerdienst aanwenden als bron van morele regeneratie; het leger als leerschool van de natie, jongemannen leren er goede manieren, orde, discipline en vaderlandsliefde.

Waterhoofd

Uit Parijs was ook de anatomische antropologie of antropometrie overgewaaid, een nieuwe wetenschap die de fysieke kwaliteiten van de mens opmat en in kaart bracht. Belangrijkste waardemeter was de cefalische index, de verhouding tussen de grootste breedte- en de grootste lengtediameter van de schedel. De eerste Belg die hiervoor warm liep, was de Brusselse hoogleraar geschiedenis en rassenkundige Léon Vanderkinderen, die onder meer onderzoek deed naar de etnische oorsprong van de Belgen.

Veel artsen volgden zijn spoor, onder anderen Emile Houzé, hoogleraar antropologie aan de ULB. Decennialang werkte hij aan een typologie van het Vlaamse en

Waalse ras. De natuurlijke selectie van het Vlaamse ras zou verstoord zijn toen de fitsten tijdens de Reformatie de benen namen of in oorlogen met Frankrijk omkwamen. Aldus hadden in Vlaanderen de zwakken de overhand gekregen en waren Vlamingen inferieur (geworden) aan Walen.

Raf de Bont belicht de in de late negentiende eeuw geponeerde relatie tussen genialiteit, waanzin en degeneratie. Een debat dat ingezet werd met een felle controverse rond *L'uomo di genio* (1888) van de Turijnse legerarts en crimineelantropoloog Cesare Lombroso en rond *Entartung* (1892) van de Hongaars-joodse arts en journalist Max Nordau.

Lombroso was toen al wereldvermaard door zijn deterministische theorie over 'de geboren crimineel'. Genialiteit beschouwde hij als "een degeneratieve psychose van het epileptoïde type", vergelijkbaar met waanzin. Nordau maakte onderscheid tussen echte en gedegenererde genieën, al nam het aantal pathologische kunstenaars snel toe. Moderne kunst noemde hij symptomatisch voor een oververmoeide maatschappij, waarna een lofzang volgde "op bourgeoiswaarden als discipline, orde en plicht en een pleidooi voor een organische solidaire samenleving".

Sommige artsen legden zich toe op onderzoek van levende genieën. De Franse psychiater Edouard Toulouse trof in Emile Zola een gewillig onderzoeksobject. De naturalistische auteur, die in zijn romanreeks *Les Rougeons-Macquarts* de degeneratie van een familie had geschetst, werd door een horde gerespecteerde wetenschappers medisch, psychologisch

en antropometrisch doorgelicht. In 1896 maakte een lijvig boekdeel duidelijk dat Zola gek noch hysterisch was en al evenmin een epilepticus.

Deze pathografische aanpak vond ook in België medestanders. In 1901 stelde Gustaaf Verriest op het Vlaams natuur- en geneeskundig congres zijn onderzoek voor van de kort voordien overleden Guido Gezelle. Na opening van diens schedel was gebleken dat de grote dichter een waterhoofd had, net als Shakespeare en Wagner. Verriest haalde de diagnose aan van een arts die Gezelle als kind had onderzocht: "Die jongen zijn kop is te dikke, anders schilt er hem niets".

Crimineel

Ook de theoretische en praktische houding tegenover criminaliteit komt aan bod. Louis Vervaeck, de 'Belgische Lombroso' (zij het minder radicaal), blies begin twintigste eeuw de criminele antropologie, die internationaal op de terugweg was, weer wind in de zeilen. Als jong arts in de gevangenis van de Miniemen (Brussel), deed Vervaeck onderzoek naar eventuele verbanden tussen tatoeage en landloperij. Anders dan Lombroso, concludeerde hij dat tatoeage geen teken van criminaliteit was, al hield hij een achterpoortje open voor de 'criminele tatoeage'.

In 1907 richtte Vervaeck in de gevangenis een antropologisch laboratorium in voor grootschalig onderzoek naar abnormale en misdadige klassen als landlopers, prostituees, gekken en alcoholici. Zijn bevindingen gebruikte hij om een

nieuwe classificatie van misdadigers op te stellen.

In zijn interessante nabeschuiving stelt Jo Tollebeek dat het degeneratiedenken "een in het spoor van het moderne vooruitgangsgeloof gevormde reactie inhield tegen de modernisering van de maatschappij". Uit die reactie kwamen paradoxaal genoeg "nieuwe vormen van moderniteit" voort; het degeneratiedenken stuwde de moderniteit ondanks zichzelf voort.

Het degeneratiedenken was de keerzijde van het vooruitgangsgeloof. Ze stonden niet los van elkaar, maar waren eng verbonden. De vooruitgang zelf, de betere wereld, hield gevaren in voor de verdere groei, ondergroef als het ware zichzelf. Het degeneratiedenken, de angst voor verval, was niet anti-modern of reactionair, maar een wezenlijk onderdeel van het vooruitgangsgeloof.

Degeneratie in België, dat nog andere interessante bijdragen omvat, is een voortreffelijk werk, goed geschreven ook, alleen jammer dat een register ontbreekt en dat er zo weinig aandacht gaat naar de dikwijls ellendige sociaal-economische levensomstandigheden die de 'degeneratie' van 'lagere' klassen meer dan in de hand werkten.

Gie Van den Berghe

JEAN-LOUIS JADOLLE

«Chrétiens modernes ? L'engagement des intellectuels catholiques 'progressistes' belges de 1945 à 1958 à travers *La Revue nouvelle*, *La Relève* et l'édition belge de *Témoignage chrétien*»

[Temps et Espaces 3]

Louvain-la-Neuve, Bruylant-Academia/Université catholique de Louvain, 2003, 343 p.

Fruit de la thèse de doctorat en histoire défendue par l'auteur en 1999, l'ouvrage a pour objet premier "d'éprouver l'impression d'ouverture que ces [trois milieux] catholiques [dits] progressistes ont laissée dans la mémoire des témoins et de dessiner ainsi les contours de leur progressisme en matière religieuse, politique, sociale et économique" (p. 13). Plus précisément, Jean-Louis Jadolle se propose d'analyser le discours, dans l'immédiat après-guerre, de trois revues francophones belges œuvrant sur le flanc gauche du monde catholique, pour tenter de déterminer dans quelle mesure leurs responsables sont parvenus à concilier modernité et appartenance à un univers chrétien par principe rétif à la philosophie des Lumières.

Après avoir dressé un tableau à la fois synthétique et nuancé du catholicisme belge des lendemains de l'occupation à la veille du concile Vatican II, l'auteur brosse le portrait des différents groupes étudiés. Dans l'histoire de la fondation des revues, dans leur composition rédactionnelle et dans leur lectorat, il décèle un certain nombre de divergences, mais aussi de multiples convergences qui ne sont pas loin de faire de ces trois milieux un seul et unique réseau dont les éléments sont, semble-t-il, en majorité issus d'une moyenne bourgeoisie francophone de tradition chrétienne.

L'analyse du contenu des périodiques, cœur de l'ouvrage, confirme qu'entre les revues étudiées, les différences se mesurent plus en termes d'accents que d'options. Ainsi, en matière religieuse, les trois milieux sont d'accord pour revendiquer un nouveau mode de présence des chrétiens dans le monde – autonomie du profane, sortie du ghetto catholique, refus de toute forme d'imposition de la foi – et une mise à jour des pratiques de l'Église, tout cela dans le but de retisser les liens distendus entre cette dernière et la société moderne. La sensibilité aux problèmes de la déchristianisation de la classe ouvrière et à ceux de la réforme de la liturgie, ainsi que la critique du ghetto catholique et des mesures prises à Rome contre les prêtres-ouvriers sont cependant plus appuyées dans la page belge de *Témoignage chrétien* que dans *La Revue nouvelle* et surtout que dans *La Relève*.

Des distinctions apparaissent aussi quant aux solutions proposées pour résoudre les problèmes d'ordre politique, économique et social. D'une manière globale, la rédaction de *La Relève* adhère, de façon critique il est vrai, à la ligne du Parti social chrétien. Par contre, la page belge de *Témoignage chrétien* n'hésite pas, sur de nombreux dossiers, à prendre ses distances vis-à-vis du parti catholique. Ainsi, elle manifeste une nette réserve tant vis-à-vis de la question royale que des tensions autour de l'École, problèmes qui selon elle empêchent une véritable déconfessionnalisation de la vie politique belge, son but avoué. Par ailleurs, sur le plan des réformes de structure, elle regrette le manque de compétences des conseils d'entreprise en matière économique et est favorable à une certaine forme de nationalisation, notamment pour le

secteur charbonnier. Quant à *La Revue nouvelle*, elle adopte sur tous ces sujets un profil plutôt médian : assez réticente par rapport au retour du Roi, considéré comme une erreur politique, elle prend la défense de l'École libre et se montre prudente, tant en matière de cogestion que de nationalisation. En termes d'exercice du pouvoir, sa préférence va très rapidement à une coalition entre socialistes et sociaux-chrétiens.

Unis à leur création dans la critique du ghetto catholique, les trois milieux décrits évoluent tout de même de manière quelque peu différente sur le plan de la stratégie politique adoptée. Ils restent cependant proches dans leurs conceptions économiques et sociales. En effet, renvoyant dos à dos le capitalisme et le collectivisme, ils appellent à une intervention accrue des pouvoirs publics, tout en mettant l'État en demeure de respecter l'autonomie des acteurs présents sur le terrain. À ce titre, comme à d'autres d'ailleurs, ils se situent bien à la gauche du PSC.

Abandonnant la démarche analytique, l'auteur, dans un long chapitre clôturant l'ouvrage, se pose la question de l'adaptation de ces chrétiens au monde moderne. Grâce à l'appui d'une très riche réflexion conceptuelle, il en vient à la conclusion que ces milieux opèrent bien une véritable transaction avec ce qui constitue l'élément constitutif de la modernité, le libéralisme, mais que le revirement n'est pas complet. En effet, "si la confrontation avec l'idéal moderne du Sujet débouche sur une reconnaissance de la laïcisation et de la séparation de l'Église et de l'État ainsi que sur une prise de position en faveur d'un régime de liberté religieuse, l'exigence

d'autonomie de la conscience bute sur le maintien du principe de l'unicité du Vrai" (p. 307). Même si elle se limite au plan civil, la rupture par rapport à l'antilibéralisme constitutif de l'"intransigeantisme" catholique est tout de même significative. Elle permet en tout cas une réelle ouverture dans le champ des rapports de l'Église à l'État.

De précieuses notes biographiques – environ 120 noms sont recensés – et deux pages d'orientation bibliographique achèvent un livre comprenant quelques graphiques, mais dépourvu d'illustrations et de relevé systématique des sources utilisées.

Écrit dans un style agréable, cet ouvrage présente de manière claire – on peut même dire avec un grand sens de la pédagogie tant le plan est limpide et la synthèse des acquis fréquente – la pensée et les prises de position de trois milieux intellectuels catholiques francophones se reconnaissant dans le souci d'orienter vers la gauche le monde dont ils sont issus. Ce faisant, Jean-Louis Jadouille fournit un travail rigoureux et pionnier à propos d'un univers mental, celui des chrétiens francophones au lendemain de la Seconde Guerre mondiale, jusqu'alors trop peu exploré.

Malgré (ou à cause de) ces immenses qualités, le livre suscite tout de même quelques réflexions plus critiques. Ainsi, le désir de clarifier les idées émises par les acteurs aboutit de temps à autre à des répétitions inutiles. Surtout, s'il convient de souligner l'effort méritoire de l'auteur pour s'extraire de l'analyse des discours et tenter de dégager les lignes directrices de la pensée examinée, on peut tout de

même regretter le caractère relativement cloisonné de la recherche.

L'étude du rapport à la modernité est évidemment très intéressante, mais peut-on réduire l'enjeu de l'engagement des femmes et surtout des hommes qui composent ces milieux à une quête philosophico-religieuse ? Cette réflexion paraît d'ailleurs principalement être le fait des rédacteurs de *La Revue nouvelle*, moins de ceux de la page belge de *Témoignage chrétien*, et nettement moins encore de ceux de *La Relève*. On rétorquera que diverses personnes écrivent fréquemment dans au moins deux des trois revues abordées, mais justement cela ne montre-t-il pas que ce réseau est partagé par diverses aspirations ? L'auteur ne nie pas l'existence d'autres plans – son analyse approfondie des positions des trois revues en matière politique, économique et sociale le prouve – mais son dernier chapitre pourrait laisser croire que les personnes évoquées subordonnent toute leur action à leur conception du christianisme, ou tout au moins à leur volonté de maintenir la foi chrétienne au sein de la population dans l'intérêt spirituel de cette dernière. Nous ne doutons pas que cet élément ait exercé une influence majeure sur la conduite de ces milieux, mais il nous semble que Jean-Louis Jadoulle n'insiste pas assez sur la dimension sociologique de la question. En somme, pour nous, leur comportement – en particulier leurs concessions au libéralisme – pourrait aussi s'interpréter comme une réaction de défense de la moyenne bourgeoisie catholique francophone, menacée de perdre une partie de son influence sur la société du fait d'une déchristianisation encore limitée mais réelle.

On regrettera d'ailleurs que l'auteur n'ait pas tenté une ébauche de comparaison avec des groupes similaires présents dans des territoires voisins. Ainsi, les différences d'attitude au sein du catholicisme flamand auraient été particulièrement éclairantes. De manière générale d'ailleurs, les habitants du nord du pays sont les grands absents du livre. Est-ce un choix délibéré de l'auteur ou, plus simplement, le reflet du peu de contact avec eux et d'intérêt pour eux des catholiques francophones étudiés ? La question n'est pas vraiment tranchée.

Enfin, et même si l'ouvrage se présente avant tout comme une contribution à l'histoire des mentalités, il est tout de même dommage que Jean-Louis Jadoulle n'ait pas cherché davantage à attester de l'influence des milieux approchés. Il affirme bien qu'"ils jouent un rôle essentiel de réceptacle et de diffuseur des idées nouvelles dans le catholicisme belge" (p. 280), mais il apporte peu d'éléments pour étayer cette thèse. Ces revues semblent en effet rédigées et distribuées dans un cercle relativement restreint. En outre, leur impact sur la vie politique, économique et sociale paraît assez faible. Il faut cependant signaler que cette dernière problématique n'est abordée que de manière indirecte. Par ailleurs, l'auteur estime que le réseau étudié a contribué pour une part non négligeable à façonner Vatican II, mais sa démonstration basée sur des convergences d'idées et sur l'implication dans la préparation du concile de certains membres des groupes abordés est trop rapide – même pas une page – pour forcer la conviction.

De toute évidence, le propos de Jean-Louis Jadouille n'est pas tant de mesurer l'impact sur la société des milieux examinés que de détecter à travers leur discours les mutations profondes à l'œuvre au sein du catholicisme belge francophone au milieu du XXe siècle. Même si on peut parfois regretter l'étroitesse de l'option choisie, notamment parce qu'elle oblitère l'aspect sociologique de la question, il convient de féliciter l'auteur pour la qualité d'une démonstration sans faille, riche d'enseignements sur une chrétienté tellement proche de nous que le texte éclaire aussi le présent.

Fabrice Maerten

PIERRE STÉPHANY

«Le monde de Pan. Histoire drôle d'un drôle de journal 1945-2002»

Bruxelles, Éditions Racine, 2002, 361 p.

Durant les trois ou quatre décennies qui suivirent la Seconde Guerre mondiale, ceux qui, dans le microcosme belgo-bruxellois, faisaient métier de parler, d'écrire, de créer ou de parader attendaient avec impatience, parfois avec inquiétude la venue du mercredi. Ce jour-là tombait en effet ponctuellement dans les kiosques à journaux une drôle de feuille satirique au titre faunesque. Les Notoires de "Ce pays" en parlaient d'ordinaire avec peu d'aménité, surtout s'ils se rattachaient à l'opinion progressiste... et y avaient déjà été asticotés. Ils l'accusaient d'ordinaire de véhiculer entre deux ricanements cyniques des idées fort noires, restes mal débarbouillés de l'époque de la

Collaboration où s'était ébrouée son équipe rédactionnelle. Ce n'était pas tout-à-fait faux, quoiqu'un peu réducteur.

Pan, puisque c'est bien de cet hebdomadaire qu'il s'agit, n'aura sans doute plus beaucoup de secrets à nous livrer après l'autopsie à laquelle s'adonne, d'un scalpel amusé et précis, Pierre Stéphany. Lucide mais amical, ce fin connaisseur de la presse de "notre petite terre d'héroïsme"⁹ (ne fut-il pas attaché à *La Libre Belgique* après avoir débuté en 1945 à *La Meuse* ainsi qu'au *Courrier* avant de travailler pour *L'Éventail* puis pour *Paris-Match*) décrit par le menu ce petit monde qui contribua à forger quelques réputations et à en couler quelques autres par son cocktail de caricatures, d'échos politico-mondains et de critiques littéraires¹⁰. Un certain public, évoluant pour l'essentiel dans la capitale et dans les antichambres des pouvoirs, apprécia longtemps cette formule où ne manquaient ni la charge agressive, ni les allusions perfides sous l'aspect badin du propos.

Lancé le 3 janvier 1945, *Pan* eut comme géniteurs trois chansonniers vaguement ou résolument libertaires : "Jean-Léo" Rostagni (°1922), Marcel Antoine (1898-1959) et Léo Champion (1905-1992). Sur base d'un investissement mineur – un "bricolage rigolo" selon Jean-Léo – ceux-ci entendaient s'amuser en amusant le public au sortir d'une Occupation éprouvante pour le moral. Imité du céléberrime

9 On lui doit, entre autres contributions sur les médias, une *Histoire de la Libre Belgique* (1996) fort bien venue.

10 *Pan*, dont l'influence ne doit pas être surestimée, contribua peut-être à faire tomber Adolphe Van Glabbeke, ministre libéral des Travaux publics et Léon Defosset, ministre FDF des Communications, en révélant des indélicatesses commises par des membres de leur cabinet respectif.

Canard enchaîné mais avec un côté calembourgeois plus accentué, donnant volontiers dans l'anticléricalisme, mais sans hargne excessive, ce premier *Pan* comptait quatre pages petit format et des rubriques qui surnageront au fil du temps. "Pan dans l'œil" meublait ainsi la page 2 pour le plus grand plaisir des amateurs de potins sur les princes qui nous gouvernent tandis que les chroniques sur le cinéma, le théâtre et les livres récents étaient ventilées sur la quatrième et dernière page. Tel quel, ce mince périodique connut un succès aussi foudroyant qu'éphémère, passant de 1945 à 1948 de 28.000 exemplaires diffusés à 3.000. En mai de cette année-là, le journal, couvert de dettes, fut racheté pour un franc symbolique par le comte Ivan du Monceau de Bergendael (°1909). Issu de la noblesse d'Empire, bardé de culture classique, juriste de formation et, au départ, magistrat de carrière, l'éminent personnage se retrouva proprement mis en disponibilité à la Libération pour ne pas avoir, aux heures troubles de la guerre, marqué assez de réserve déontologique envers l'Ordre nouveau. Sanctionné professionnellement sinon civiquement (on ne lui reprochait rien de bien concret, hormis des imprudences verbales), le comte fit de ce caneton agonisant l'instrument d'une revanche sociale qu'il voulait malgré tout plaisante. Sur les bancs des collèges Saint-Michel et Saint-Boniface, il avait acquis un robuste réseau d'amitiés qu'il put réactiver au moment *ad hoc*. Il recruta ainsi le méticuleux Henri Vellut, qui avait été avant-guerre un partisan de Van Zee-land mais également plusieurs naufragés de la collaboration intellectuelle, dont Baudouin van den Branden de Reeth et Paul Jamin, ex-dessinateur au *Pays réel*, au "Soir volé" ainsi qu'à la *Brüsseler Zeitung*.

Vinrent encore rejoindre cette feuille qui ne craignait pas de sentir le soufre, pour un temps ou pour longtemps, Louis Carette (alias Félicien Marceau), Oscar Van Godtsenhoven, Georges Marlier et – surtout – Robert Poulet. Ci-devant rédacteur en chef du *Nouveau Journal*, condamné à mort à la Libération puis grâcié avant d'être expulsé de Belgique dans des conditions particulières, ce dernier fournira à l'hebdomadaire, de son 'exil' parisien, une série de critiques littéraires (de 1957 à sa mort, en 1989) qui passaient pour les meilleures de la presse francophone. Toutes ces plumes de *Pan* se piquaient volontiers de faire montre de non-conformisme. De fait, dans la part réservée à la chose publique, elles ne craignaient pas d'égratigner des gloires du jour, quittes à les consacrer, et elles multipliaient les traits (d'esprit) à l'encontre des "dérives fédéralistes", surtout quand elles émanaient des francophones. À côté de cela, elles s'en prenaient avec une insistance particulière – on se demande bien pourquoi ? – aux petits ridicules du patriotisme ancien combattant et du résistancialisme alimentaire. Enfin, s'ils envisagèrent plutôt avec faveur l'indépendance du Congo, nos "non-conformistes" se montraient nettement attachés à la monarchie, quittes à en dénoncer les dysfonctionnements, ainsi qu'aux formes les plus traditionnelles de la vie sociale. À la charnière des années septante et quatre-vingt, on les sentait visiblement proches du Centre politique des Indépendants et des Cadres chrétiens (l'aile droite du PSC) tout en semblant de surcroît à l'écoute dans certain discours CVP. Ceux qui n'aimaient pas la feuille du mercredi assuraient que l'élément le plus saillant de son non-conformisme était de traduire dans un français châtié la pensée

des catholiques flamands demeurés peu ou prou unionistes. Au bout du compte, ces Hussards attardés sur les bords de la Senne mirent leur épée au service d'un certain Paul Vanden Boeynants, *self-made man* et grosse pointure du PSCVP bruxellois mais aussi figure contestée pour son affairisme urbanistique. Contempteurs ordinaires des mœurs politiciennes, ils montraient ainsi qu'ils savaient composer avec les substantielles réalités du monde...

Toutefois, *Pan* ne se résumait pas à une resucée mi-sarcastique, mi-désabusée des grands hebdomadaires de droite de l'avant-guerre. Ses pages culturelles tranchèrent plus d'une fois avec la tonalité de la rubrique politique; elles surent ponctuellement se dégager des canons du classicisme pour dénicher de jeunes talents, pour dégonfler des gloires surfaites. Est-il besoin de le rappeler? Son audience relative, vers 1960-1970 ($\pm$ 13.000 exemplaires vendus... et abondamment photocopiés) provenait autant de la fiabilité de ses informations que du talent de son dessinateur-fétiche, "Alidor"/Jamin. Très marqué par les prisons de l'Épuration, demeuré lié à Degrelle et, *mezzo voce*, au rexo-fascisme de sa jeunesse, Paul Jamin livra pendant une quarantaine d'années à l'hebdomadaire une quantité impressionnante de caricatures. Quoiqu'un peu répétitives à la fin, elles seront sans doute incontournables pour tout qui voudra saisir l'histoire de Belgique à travers sa trame événementielle au cours de la seconde partie du siècle dernier. D'autres dessinateurs et non des moindres, vinrent faire leurs premières armes "à la lumière de son ombre": Jean-Michel Folon, "Picha" (Jean-Claude Walravens), "Zara" (Raymond Macherot), "Royer" (Raoul

De Craeyer), "Stib" (Frédéric du Bus), etc..., etc...

Verrouillé par une cellule dirigeante soudée dans ses certitudes, le journal fut incapable de s'adapter au lectorat des années quatre-vingt car il ne vit pas qu'une société nouvelle se mettait en place, indifférente aux querelles et débats de la Belgique de papa ou de grand-papa. Ses inspireurs, qui avaient été jeunes vers 1925, ne perçurent pas le glissement qui s'opérait de Bruxelles aux régions, des francophones aux néerlandophones. Le tirage s'en ressentit, dégringolant de 7.000 unités (en 1979) à... 1.900 (en 1995). Dans l'intervalle, et au grand dépit de Henri Vellut et de Paul Jamin, le comte du Monceau s'était désintéressé de son titre; il le céda en juin 1988 pour une somme honorable à Stephan Jourdain, qui s'avéra beaucoup plus un homme d'affaires qu'un homme de presse humoristique. Malgré une volonté de transparence couplée à un rapprochement (hésitant) avec la rédaction de *La Libre Belgique*, Jourdain ne fut pas en mesure de redresser la barre. L'arrivée de Paul Vanden Boeynants à la co-direction, d'avril 1995 à son trépas en l'an 2000, ne lui apporta pas vraiment une bouffée d'oxygène, pas plus que le glissement de la parution du mercredi au jeudi. Le rédacteur en chef, André Gilain, peinait à corriger la 'ligne' du journal devenue bien erratique malgré le renfort de Paul Vandromme et de Sophie Creuz. Stephan Jourdain, qui a en tout cas gagné la sympathie de Pierre Stéphanly, se retira en 2002 lassé de faire du bouche à bouche à un moribond; il céda le titre à Dominique Janne, un producteur de films et de séries télévisées d'outre-Quévrain. Depuis, *Pan* se survit, et Stéphanly, qui

apprécie visiblement ce microcosme dont il a parcouru le moindre arpent, se demande avec raison si son lectorat, reflet de la vieille Belgique dont il a été le bouffon grinçant, a encore assez d'épaisseur pour le nourrir. *Pan*, bientôt feu ?

Alain Colignon

VI. Sociale geschiedenis / Histoire sociale

RIK HEMMERIJCKX

«Van verzet tot koude oorlog, 1940-1949:
Machtsstrijd om het ABVV»

Brussel, VUB Press/AMSAB, 2003, 444 p.

Historians of twentieth-century Belgium have not been overly burdened of late with important works to read. But with the publication of Rik Hemmerijckx's long-awaited study of the *ABVV-FGTB* we are confronted by a book which can be indisputably regarded as essential reading for anybody interested in the contemporary history of Belgium, or indeed the history of modern trade unionism in western Europe.

Hemmerijckx's study has been in gestation for a number of years, and it detracts in no way from its importance that a number of its major themes will be familiar to those who have read the series of articles which the author has already published on different aspects of the *ABVV*'s wartime genesis and immediate post-war history. By bringing together the various elements of its early history in a highly readable volume that combines lucid narrative with scrupulous archival research and highly accomplished analysis, Hemmerijckx

has amply filled what has hitherto been one of the most important gaps in our understanding of the social and political dynamics of mid-twentieth-century Belgium. Thus, the book opens with an analysis of the dissolution of the imposing but also fragile edifice of Socialist trade unionism in the aftermath of the German victory in 1940 and its replacement by a much more fractured landscape in which the Socialist unions were obliged to coexist with the Communist-led 'unified' unions and the *MSU* of André Renard. Liberation led, eventually, to the achievement of a tentative unity of these tendencies within the newly constituted *ABVV-FGTB* in May 1945. Beneath the appearance of success, however, the new union federation had to contend not merely with divisions between Socialists and Communists but also with generational tensions between an 'old guard' of pre-war leaders, many of whom had spent part of the war in London, and more combative workplace figures who had emerged out of the wartime conflicts with the Germans, collaborationist trade unions and employers.

The socio-political upheavals of the immediate post-war years were not conducive to the reconstruction of a trade-union federation. The intense rivalry between the Socialist and Communist parties and the plethora of complex local disputes generated by wartime antagonisms, economic disruption and government attempts to regulate wages and prices ensured that there could be no easy path to unity within the *ABVV*. Instead, as Hemmerijckx well documents, the *ABVV* was dominated between 1945 and 1949 by the efforts of the central leaders

to assert their control over its constituent unions and local federations as well as by unrelenting rivalry within that leadership between its Socialist majority and the Communist minority. From this latter conflict, the Socialists emerged victorious. Unlike in France or Italy, the Communist power-base within the trade unions was neither strong enough nor sufficiently resourceful to resist the determined onslaught of the Socialist leaders. Renard and his former MSU tendency played a decisive role in this power struggle. Though he differed from pragmatic Socialist leaders such as Bondas and Major over many issues, Renard was emphatically opposed to what he perceived to be Communist subordination of trade unionism to their political purposes. As early as 1945, Renard therefore threw his personal weight and that of his metalworkers union behind the Socialist majority and, though he briefly resigned in 1948 in protest at the expulsion of the Communist unions, he was soon restored to a powerful position within the new non-Communist ABVV. Thus by the end of the 1940s, what Hemmerijckx terms the process of restoration and normalisation within the ABVV was complete. Purged of its Communist minority, the trade-union federation became once again an integral element of the Socialist 'pillar'. Not everything, however, was unchanged from the pre-war era. The new structures of state-sponsored corporatism drew the ABVV into a much more intense process of negotiation with the employers and the state, while in Wallonia the legacies of the wartime rupture with the Socialist Party were to resurface during the strike of 1960-61 and Renard's leadership of the *Mouvement populaire wallon*.

Throughout all of these complex changes, Hemmerijckx's authoritative account has the great merit of recognising that the ABVV was more often an object than a subject. As his sub-title (*Machtsstrijd om het ABVV*) indicates, the ABVV did not make its own post-war history but was moulded by the political and economic context of the times. Central to this wider picture was Socialist-Communist antipathy. Their rivalry for influence over the ABVV was in many respects the defining conflict of the immediate post-war years. Nowhere else had Socialist power been so weakened as within the trade unions, and the Communists had had considerable success during and after the German Occupation in winning over workers radicalised by material suffering and alienated from the pre-war union leaders. Yet, within a few years, Communist hopes of influence had been crushed. The many twists and turns in this conflict constitute the dominant theme of Hemmerijckx's book. As he rightly emphasises, it owed little if anything to the Cold War and much more to the protectionist reflex buried deep in Socialist trade unionism. Thus, though the vicissitudes in their political fortunes during the 1940s obliged the Socialist union leaders to voice at times a Popular Front language of common purpose, collective self-interest and personal emotion always ensured that they regarded the Communist trade unionists as illegitimate interlopers on their territory. Alongside the manoeuvrings of Socialists and Communist in the committees and corridors of the ABVV, other influences, however, also played a part in influencing the development of the new trade-union federation. The war years had reinforced the confessional division between Socialist

and Catholic organisations within the working-class world and ensured that the Catholic trade unionists of the ACV-CSC played no role in the refounded ABVV. Moreover, as Hemmerijckx can only briefly touch upon in his study, the war had altered the relations of power between the Catholic and Socialist trade-union federations. While the ABVV struggled to recover its pre-war position, the ACV-CSC was able to expand rapidly, overtake the ABVV in membership and establish itself in the industrialising Flanders of the 1950s and 1960s as the dominant voice of trade unionism. This Catholic success in turn points to social changes, which necessarily lie beyond the scope of Hemmerijckx's primarily institutional account. The combined impact of the economic depression of the 1930s, the upheavals of the war years and the accelerating processes of economic and technological change in the fifteen years following the war worked to transform the Belgian industrial working class. In scarcely more than a generation, what one might term the human landscape of that class was changed almost beyond recognition. Its social composition, internal hierarchies and political mentalities were all changed profoundly in ways which go a long way towards explaining why the ABVV seemed doomed to be engaged in a continual process of 'catch-up' in the post-war decades with those whom it claimed to represent.

Seen in this context, Hemmerijckx's volume, for all of its outstanding strengths, has an inescapable sense of being a study of an institution, which was living on borrowed time. Reading his meticulous account of

the post-war reconstruction of the unions within the ABVV, it is impossible to keep out of mind the knowledge of how so much of what he describes would be destroyed by the economic and political changes of the 1950s and 1960s. Over the preceding half-century the gradual integration of the Socialist working class into the structures and politics of the Belgian nation-state had invested that state with an impressive solidity. But, from the 1930s onwards, the internal fragmentation of the working class became inseparable from the wider unravelling of the political and social compromises upon which the Belgian state had been based. The history of the ABVV highlights this divergence between what one might term the political institutions of Belgium and the social bases upon which those institutions were based. As Hemmerijckx rightly emphasises, the re-creation of a powerful Socialist trade-union federation, firmly integrated into the structures of post-war political decision-making, was a remarkable achievement, and one which demonstrates the conservative resilience of forces of pillarisation within Belgian society. At the same time, however, the working class which the ABVV claimed to represent was already changing in ways that threatened to render obsolete the institutions and mentalities embodied by the Socialist trade union. It was in that gap between institutional mould and socio-economic reality that were to be found the origins of many of the subsequent crises not only of the Belgian Socialist movement but also of the Belgian nation-state.

Martin Conway

ANDRÉ HARDEWYN

«Tussen sociale rechtvaardigheid en economische efficiëntie. Een halve eeuw fiscaal beleid in België (1914-1962)»

Brussel, VUBPRESS, 2003, 560 p.

Wanneer deze recensie wordt geschreven, moet de jaarlijkse belastingaangifte worden ingevuld, een klus die weinig enthousiasme opwekt. In de historiografie is dat niet anders : de geschiedenis van de fiscaliteit is lange tijd een stiefkindje geweest. Dat houdt wellicht verband met het imago van de fiscaliteit : wie houdt zich graag bezig met een saai, weinig passionant en vooral technisch-juridisch onderwerp ? Of spelen tradities hier een rol ? In Nederland bijvoorbeeld, met zijn sterke traditie van handelskapitalisme, is de geschiedenis van de fiscaliteit wel goed bestudeerd. De studie van André Hardewyn, waarin het Belgische belastingsysteem tussen 1914 en 1962 grondig wordt geanalyseerd, bewijst dat de geringe belangstelling van historici voor de fiscaliteit geheel onverdiend is. De auteur focust op het fiscale *beleid* – het is een politiek-economische studie – en reconstrueert de krachtlijnen van het Belgische fiscale stelsel van de Eerste Wereldoorlog – toen afscheid werd genomen van het negentiende-eeuwse systeem van directe belastingen bestaande uit grondbelasting, patentbelasting en inkomstenbelasting op basis van indicien – tot aan de grote hervorming van 1962.

Het nieuwe fiscale regime voor de directe belastingen dat na de Eerste Wereldoorlog tot stand kwam, was *cedulair* : inkomsten uit onroerende goederen, roerende goederen en bedrijfsinkomsten werden eerst apart belast en vervolgens onderworpen aan een supertaks op alle inkomsten

samen. Deze supertaks was gematigd progressief en was de uiting van de democratisering van het fiscale systeem, die het *corrolarium* was van de politieke democratisering (algemeen enkelvoudig mannenstemrecht). Omdat de staat onmiddellijk veel geld nodig had om de gevolgen van de oorlog weg te werken, waren nog andere taken nodig. Het idee van een vermogensbelasting werd niet behouden en er werd geopteerd voor een overdrachtstaks, een grote belasting die snel veel geld opbracht. Deze indirecte belasting werd geheven op transacties van goederen. Ze ondergroef het herverdelende karakter van de naoorlogse hervorming omdat de indirecte belastingen een groter aandeel in de totale ontvangsten innamen. De democratisering was de conservatieven een doorn in het oog en er kwam een restauratiebeweging op gang, die in twee fasen haar beslag kreeg. Een eerste cesuur was de regering-Poullet-Vandervelde. Tegen haar beleid kwam een campagne op gang van financiële groepen, die erin slaagden met anti-fiscale protestbewegingen een deel van de ontevreden middenstand te mobiliseren. Deze bewegingen overleefden het kabinet-Poullet-Vandervelde en bleven een factor van belang in het politieke krachtenveld rond het fiscale beleid. De democratisering van het belastingstelsel werd teruggeschroefd door de indirecte belastingen te verhogen, en vooral door in 1930 de supertaks af te schaffen en te vervangen door een systeem van ‘indicien’, dat verwant was met hetgeen in de negentiende eeuw bestond. De tweede fase in het terugschroeven van de voorzichtige democratische hervorming van het belastingstelsel na de Eerste Wereldoorlog, was paradoxaal genoeg de crisis van de jaren dertig. De aanzetten voor een keynesiaanse

economische politiek kregen geen vervolg in het fiscale beleid. Het tegendeel was waar : de fiscale druk op de loontrekkers nam globaal genomen toe ten gevolge van een sterke stijging van het aandeel van de indirecte belastingen in de totale fiscale ontvangsten en de invoering van een speciale crisisbelasting.

De Tweede Wereldoorlog was, minder dan de Eerste, aanleiding tot ingrijpende veranderingen. De bezetting had geleid tot een stijging van de fiscale druk op de ondernemingen, maar die maatregel werd ongedaan gemaakt na de bevrijding. Er kwam ditmaal wel een vermogensbelasting, maar die was eenmalig en kaderde in de monetaire sanering. De prioriteit lag daar en niet bij een hervorming van het hele fiscale systeem. Bovendien werd in december 1944 de verplichte sociale zekerheid ingevoerd. De arbeidersbeweging verwachtte daar meer heil van als verdelingsinstrument dan van de fiscaliteit. Dat verklaart ook de geringe belangstelling van vooral de socialistische arbeidersbeweging, voor fiscale vraagstukken. Van een visie op de fiscaliteit was geen sprake.

Dat neemt niet weg dat het belang van de fiscaliteit in politiek en maatschappij gestaag toenam. Dat had te maken met de toenemende tussenkomst van de staat in de economie en met zijn rol als herverdeler van het nationaal inkomen. Dat kon zorgen voor maatschappelijke spanningen : de middenstand voelde zich benadeeld tegenover de arbeiders, die pas de sociale zekerheid verworven hadden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de CVP, een partij die de klassenintegratie vooropstelt, veel aandacht had voor de fiscaliteit : de spanningen die eruit voortvloei-

den, waren immers direct voelbaar in de schoot van de partij. De fiscaliteit kon ook worden aangewend om bepaalde maatschappelijke groepen, die bedreigd werden door de modernisering, te beschermen. Dat gold vooral voor de boeren, die al in de jaren twintig op een geprivilegieerd fiscaal statuut (forfaitaire belasting) konden rekenen. Die politiek werd voortgezet na de Tweede Wereldoorlog en aangevuld met een fiscale politiek die tegemoet kwam aan de verzuchtingen van de middenstand. Economische schaalvergroting werd daarmee tegengewerkt, wat gunstig was voor de door de CVP nagestreefde klassensamenwerking (in kleine bedrijven bestond nog direct contact tussen werkgever en werknemer en was de kans op conflicten kleiner). Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd kindvriendelijkheid een ideologisch argument in de fiscaliteit, dat vooral door de CVP werd gebruikt. Hiermee sloeg de partij twee vliegen in één klap : de waarde van het gezin werd benadrukt en de hogere inkomens deden er hun voordeel mee; de aftrek voor personen ten laste brengt relatief meer op in de hogere inkomensschijven. Een gezinspolitiek is dus ook een bindmiddel tussen de klassen. Ondanks aanzetten daartoe, liet een grondige hervorming van het belastingstelsel tot in 1962 op zich wachten. De inkomsten werden geglobaliseerd en onderworpen aan een progressief tarief, en er werd een afzonderlijke vennootschapsbelasting ingevoerd. Voorheffingen werden gesystematiseerd.

Hardewyn analyseert de besluitvormingsprocessen minutieus en geeft blijk van een scherp inzicht in het functioneren van de Belgische politiek. Veel aandacht gaat uit naar de middelen die werden ingezet en

soms innoverend waren. De rol van drukingsgroepen, met de Boerenbond als een van de meest succesvolle, komt daarbij sterk naar voren. In de belastingpolitiek speelde ook de administratie, die de expertise had, een grote rol. Vanuit die machtspositie slaagde ze er ook in haar eigen belangen goed te verdedigen. Dat kwam tot uiting in de hervorming van 1925, waar de administratie erin slaagde een relatief hoog aantal topfuncties te behouden. In de fiscaliteit werd ook vaak een beroep gedaan op technocratische besluitvormingstechnieken door problemen naar comités van experts of naar koninklijk commissarissen door te schuiven. Met hun besluiten en aanbevelingen gebeurde vaak verder niets.

De auteur gaat ook in op de impliciete ruil die aan bepaalde besluitvormingsprocessen ten grondslag lag: controle op werklozen en controle op fiscale fraude werden twee zijden van dezelfde medaille. Strengere controle op de ene groep kon alleen als dat ook voor de andere gold. Het vermijden van dubbele belasting op bepaalde roerende inkomsten kwam vooral de holdings ten goede. Het tolereren van fraude en het bestaan van hoge tarieven gingen samen. Het beleid van de 'paarse' regering-Van Acker was weinig vernieuwend, maar de coalitiepartners lieten elkaar toe maatregelen te treffen voor hun respectieve achterban. De auteur geeft aan dat er ook structurele determinanten waren, die moeilijk exact te duiden zijn. De grote financiële en industriële groepen konden op de besluitvorming wegen door hun economisch overwicht.

Hardewyn maakt aannemelijk dat het Belgische fiscale beleid gekenmerkt

werd door pragmatisme en beperkte vernieuwingsdrang. Dat is niet alleen gebleken uit de opstelling van de sociaal-democratie, maar komt ook onrechtstreeks naar voren bij Gaston Eyskens. Hij durfde na de Tweede Wereldoorlog als minister tegen de haren van zijn partij en haar electoraat instrijken, door de fraude van de hogere inkomens aan de kaak te stellen. Het is wellicht ook geen toeval dat precies hij de moderne keynesiaanse economische opvattingen (het Sleutelplan van de CVP) verdedigde binnen de partij.

Behalve over het onderwerp zelf, leert het boek ook veel over andere aspecten van de Belgische politiek en maatschappij en roept het tegelijk nieuwe onderzoeksvragen op. Hardewyns studie bevestigt het beeld van een weinig principieel-ideologische sociaal-democratie, die het meer moest hebben van concreet voelbare lotsverbetering dan van structurele hervormingen. De invoering van de verplichte sociale zekerheid heeft dit proces nog versterkt, zo blijkt. Omdat de sociale zekerheid voor directe materiële voordelen zorgde, was het minder noodzakelijk om zich te bezinnen over een moeilijker herverdeling via de fiscaliteit, ook al draaide het vaak zo uit dat de werknemersgroep haar eigen sociale voordelen mee financierde. De auteur verklaart de electorale nederlaag van de partij in 1965 vanuit de stijgende fiscale druk op het inkomen van de beterbetaalde arbeiders. Tegelijk bleek die sociaal-democratie bereid tot een *modus vivendi* met de traditionele economische elite. Zo werden bv. fiscale maatregelen om fusies van ondernemingen te vergemakkelijken steeds gecontinueerd. De auteur maakt af en toe de vergelijking met Nederland, waar na de Tweede

Wereldoorlog wel een nieuwe fiscale koers werd gevaren. De band tussen de sociaal-democratische visie op fiscaliteit (en meer algemeen die van de arbeidersbeweging) roept een nieuw onderzoeksthema op : de band tussen fiscaliteit en sociale zekerheid in de uitbouw van de Belgische welvaartsstaat. Het lijkt een veld dat zich zeer goed leent tot comparatief onderzoek.

Uit dit boek blijkt ook de betekenis van de jaren vijftig, die in de Belgische historiografie nog steeds een ondergeschoven kindje zijn (met uitzondering van de schoolkwestie). De economische modernisering, die vooral voor Vlaanderen van belang was, werd pas in dat decennium ingezet. Het boek toont overigens aan hoe moeizaam moderne ideeën konden doorbreken. Het conservatisme kwam daarbij zeker niet alleen van de arbeidersbeweging : liberale non-interventionistische opvattingen bleven lange tijd gemeengoed. Het is pas in de vroege jaren zestig, toen de toestand van de openbare financiën dramatisch werd, dat het fiscale systeem werd aangepast. Uit Hardewyns studie blijkt nog maar eens de ideologische polarisatie die de jaren vijftig kenmerkte. Zijn analyse van de middelen die de katholieke zuil gebruikte om de spanningen die de groeiende staatsinterventie oproept te neutraliseren en van de bijhorende inspanningen om het ideologische project van klassensamenwerking te promoten, behoort tot het beste wat er in het boek te lezen valt.

Deze studie toont het belang aan van de administratie. Ook dat is een onderzoeksveld dat verder zou moeten worden uitgediept. Hetzelfde geldt voor de wetgeving op de vzw's uit 1921. Althans in

de fiscaliteit, bleken die vzw's een heet hangijzer te zijn en voorwerp van politieke strijd. Het zou de moeite lonen de vzw-wet, de toepassing en de maatschappelijk-politieke impact ervan systematisch te bestuderen.

Hardewyn heeft een vlotte pen en veel zin voor synthese : een technische materie als de fiscaliteit op een begijpelijke en leesbare wijze presenteren, is een hele krachttoer. In de inleiding wordt de lezer op enkele bladzijden wegwijs gemaakt in het fiscale labyrint en maakt hij kennis met enkele fundamentele concepten (bv. de Laffercurve). Toch wordt de lectuur wat bemoeilijkt door het ontbreken van deelbesluiten na elk hoofdstuk en van een register met de belangrijkste fiscale termen en maatregelen : wie bijvoorbeeld wil weten wat de supertaks precies was en wanneer die werd ingevoerd, moet een tijdje zoeken in de tekst en de noten.

Het boek dat hier voorligt, is van grote betekenis voor de geschiedenis van de twintigste eeuw in België, omdat het heel veel leert over de rol van de staat als maatschappelijke herverdelers, nieuwe inzichten geeft in het functioneren van het politieke systeem en nieuwe onderzoeksvragen oproept. Hardewyn slaagt erin, vertrekend van 'fiscaal-historisch veldwerk', een mooi fiscaal-politiek panorama te schilderen waarin de strategische betekenis van de fiscaliteit voor economie en maatschappij van het België van de twintigste eeuw goed uit de verf komt.

Dirk Luyten

VII. *Première Guerre mondiale / Eerste Wereldoorlog*

P.-A. TALLIER & R. BOIJEN (RED.)

«België en de Eerste Wereldoorlog. Bronnen – Stand van het onderzoek. Acta van het colloquium van 8 en 9 november 2001»

Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, 340 p.

Op initiatief van het Koninklijk Museum van het Leger en het Algemeen Rijksarchief, vond in november 2001 een colloquium plaats over de historiografie inzake België en de Eerste Wereldoorlog. De acta hiervan werden in 2002 te boek gesteld. De publicatie geeft een overzicht van het belangrijkste beschikbare bronnenmateriaal in binnenlandse en buitenlandse archieven, belicht de *status quaestionis* en reikt verschillende onontgonnen onderzoekspistes aan. De uitgave biedt een schat van informatie voor vorsers die hun eerste stappen wagen in het onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog. Voor studenten geschiedenis die een licentiaatsverhandeling in deze richting wensen te maken, is het boek dan ook een werkinstrument bij uitstek. Niet enkel krijgen ze een goed idee over de ontsluiting van het bronnenmateriaal, maar ook worden verschillende potentiële onderwerpen voorgesteld.

Binnen de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog valt een verschuiving op van politiek-diplomatieke en sociaal-structurele onderwerpen naar cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. De analyse van de zogenaamde *culture de guerre* wordt belangrijker. Onderzoeksvragen als de betekenis van de natie voor de verschillende Belgische bevolkingsgroepen en de verschuiving van dit beeld tijdens en na

de oorlog winnen veld. Iconografische instrumenten en egodocumenten manifesteren zich meer en meer als cruciaal bronnenmateriaal. Vele van de onderzoeksmaterialen die in het boek worden gesuggereerd, situeren zich dan ook op het niveau van de beeldvorming. In het afsluitende artikel waarschuwt Antoon Vrints er echter voor om de fysische werkelijkheid niet uit het onderzoek te verdringen. Zaken als verplichte tewerkstelling, stijgende prijzen en voedseltekorten klinken misschien wel niet even modieus als ‘perceptie’, maar waren een fundamenteel onderdeel van de toenmalige realiteit en dienen dus evenzeer geanalyseerd te worden om de juiste betekenis van de Eerste Wereldoorlog te begrijpen. Antoon Vrints pleit er dan ook voor om de concepten van de mentaliteitsgeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog te combineren met een sociaal-historische invalshoek.

Deze publicatie bewijst dat er nog niet bestudeerd bronnenmateriaal te over is om de voorgestelde weg in te slaan. De meeste archieven bevatten een mix van officiële en persoonlijke documenten.

In de eerste plaats wordt een overzicht gegeven van de Belgische openbare federale instellingen, met name het Legermuseum, het Algemeen Rijksarchief, de Rijksarchieven in de Waalse Provinciën en het ministerie van Buitenlandse Zaken. De verschillende archiefbestanden omvatten documenten met betrekking tot de politieke, sociaal-economische en militaire aspecten van het leven tijdens de Eerste Wereldoorlog in bezet België, in de kolonies en in de landen waar Belgische vluchtelingen een toevlucht vonden (voor-

namelijk Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië en Zwitserland). Erg interessant is het fonds van de sekwestarchieven in het Algemeen Rijksarchief. Dat zijn de archieven van de Duitse bedrijven in België, die na de Eerste Wereldoorlog in beslag werden genomen (onder andere de archieven van Siemens, *Allianz* en de *Deutsche Bank*). Deze archieven werden totnogtoe nauwelijks benut voor onderzoek. Deze Duitse ondernemingen vestigden zich in de tweede helft van de 19de eeuw in Brussel, waardoor daar een Duitse kolonie ontstond. Niet enkel de economische preoccupaties vormen een mogelijk voorwerp van analyse, maar ook de structuur en geestesgesteldheid van deze kolonie. Dat geeft de kans om een sociaal-economische feitenanalyse (zoals de evolutie van de financiële sector tijdens de Eerste Wereldoorlog of de zoektocht naar nieuwe afzetmarkten) te combineren met cultuur- en mentaliteitgerelateerde aspecten (zoals de beleving van de oorlog door deze Brusselse Duitsers).

Een tweede reeks bijdragen werpt een blik op de bronnen die bewaard worden buiten de Belgische openbare federale instellingen. Enerzijds zijn dat de provinciale, gemeentelijke en stedelijke archieven. Die archieven bevatten voornamelijk documenten in verband met veiligheid, bevoorrading, oorlogsschade, hulpverenigingen en bestuur. Naast de klassieke instellingen wordt ook het documentatiecentrum van het *In Flanders Fields* Museum belicht, dat zich positioneert op het gebied van egodocumenten van het leven in en achter het front.

Anderzijds worden de archieven en bronnen die in privé-archieven bewaard

worden, in beeld gebracht. Zo wordt een overzicht gegeven van de collecties van het Koninklijk Paleis, het Archief-, Documentatie-, en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-Nationalisme (ADV), het Amsab – Instituut voor Sociale Geschiedenis, het KADOC, het AMVC – Letterenhuis, het Aartsbisshoppelijk Archief, de Belgische universiteiten, de ondernemingsarchieven, het Belgische Rode Kruis, het *Fonds d’Histoire du Mouvement wallon* en het *Institut Emile Vandervelde*. Deze archieven bieden onderzoeksmateriaal voor meer specifieke aspecten van de bezetting (bijvoorbeeld het activisme in het ADVN) en bevatten vele bronnen omtrent het dagelijks leven. Weer valt op dat vooral op het vlak van economische geschiedenis nog bergen te verzetten zijn. De nog te weinig geconsulteerde archieven van de Generale Maatschappij bieden hiervoor nochtans de gelegenheid.

Een derde hoofdstuk schetst enkele buitenlandse bronnen en invalshoeken. Een aspect van de interne Belgische geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog kan immers pas ten volle worden blootgelegd in een transnationale context. Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland komen aan bod. In vergelijking met het grote aantal grensoverschrijdende bronnen, beperken nog te veel onderzoekers zich tot de eigen regio. Zo wordt, wat Frankrijk betreft, de relatie tussen het Belgische en het Franse leger als onderzoeksvraag geponeerd en, inzake Nederland, zaken als de aanhang en de betekenis van de Groot-Nederlandse gedachte en de Belgische motivatie achter de annexatie-eisen in het Belgisch-Nederlandse grensgebied.

In binnen- en buitenland worden met andere woorden tal van bronnen omtrent de Eerste Wereldoorlog bewaard. Naast officiële documenten brachten vele privépersonen hun brieven, nota's en dagboeken onder in archieven die, mits ze gecombineerd worden met het klassieke bronnenmateriaal (het pleidooi van Antoon Vrints indachtig), nog heel wat baanbrekend historisch-analytisch werk kunnen opleveren. Deze publicatie geeft alvast een uitstekende voorzet in deze richting...

Hanne Hellemans

SOPHIE DE SCHAEPDRIJVER

«La Belgique et la Première Guerre mondiale»

Bruxelles, Peter Lang, 2004, 334 p.

Le livre de Sophie de Schaepdrijver est à la fois extrêmement ambitieux et remarquablement modeste. Ambitieux par l'ampleur et la complexité du sujet : la Belgique et la Première Guerre mondiale. À cet égard, il faut souligner l'impressionnante maîtrise de la littérature sur 1914-1918 par l'auteur. Mais livre modeste aussi, parce qu'il s'agit d'une synthèse qui s'appuie sur les travaux existant plus que sur des sources novatrices. L'auteur se sait tributaire des avancées comme des lacunes de l'historiographie belge. Modeste encore parce que cette synthèse s'adresse clairement au grand public cultivé.

Cette synthèse, qui est la traduction revue et augmentée d'une première version publiée en néerlandais en 1997, est servie par une plume limpide qui évite tout simplisme. La structure narrative de cet ouvrage est agréable et cohérente : les chapitres se succèdent sans rupture, s'appel-

lent l'un l'autre, en maintenant l'attention du lecteur comme dans 'une histoire' que l'on raconte. L'auteur, d'ailleurs, manie l'art du croquis d'ambiance et de l'anecdote bien choisie avec brio. Un vrai plaisir que l'on aurait tort de boudier.

Le premier chapitre brosse le portrait de la Belgique d'avant-guerre, sa prospérité économique, ses dissensions internes, sa mentalité petite bourgeoise et son attachement à la neutralité. Le deuxième retrace la montée des tensions internationales, la vision partagée aussi bien par la France et l'Angleterre que par l'Allemagne d'une Belgique qui ne résistera pas à l'invasion, l'angoisse des dirigeants belges, la mobilisation générale, enfin l'ultimatum qui suscite soudain le réveil d'un peuple : "pour la Belgique, honneur et sécurité semblaient coïncider parfaitement" (p. 59). Dans la population, c'est à la fois l'abattement, la colère et l'indignation. Le troisième chapitre est consacré à l'invasion : d'abord, l'ambiance de violence contre les résidents allemands à Bruxelles ; ensuite, la défense de Liège, le recul de l'armée belge sur la Gette, puis sur Anvers, les tensions entre le roi Albert et Joffre, enfin le repli sur l'Yser et les inondations; sans oublier les massacres de civils belges par les troupes allemandes et les interprétations divergentes "Francs-Tireurs *versus* atrocités allemandes" qui alimenteront pour longtemps la guerre de propagande. Un quatrième chapitre nous fait entrer dans l'occupation de 1914 à 1916, cette réalité spécifique à la Belgique. L'auteur retrace le chaos du début, la nécessité pour les Allemands d'improviser une occupation inattendue (zones des Etapes et zone sous l'autorité d'un gouverneur-général), les problèmes

de ravitaillement et les tensions entre la *Commission of Relief in Belgium* et le Comité de Secours et d'Alimentation, c'est-à-dire surtout entre H. Hoover et E. Francqui qui entretiennent une relation d'amitié-haine assez complexe. Ce chapitre, très vivant, permet au lecteur de sentir ce que fut l'occupation pour la population belge. Il y a l'espace qui se rétrécit, l'isolement et pourtant la volonté de garder une distance patriotique, il y a aussi l'espérance, la peur et la faim qui s'entremêlent, il y a encore le pillage du pays par l'occupant via le système des *Zentralen*, les structures administratives occupantes, l'état policier. Notons que les différentes expériences de la guerre ne sont pas liées aux différences d'appartenance linguistique, mais bien aux différences de classes sociales. Le cinquième chapitre, d'ailleurs, retrace la difficile mise en place de la *Flamenpolitik*, ses ambiguïtés et les hésitations de certains activistes (comme Dossfel, par exemple). Du côté allemand, c'est à la fois la contestation de la neutralité belge et la négation du droit à l'existence de la Belgique. Le gouverneur-général von Bissing va chercher à détruire l'Etat belge via la question linguistique. Si l'élite flamande ne coopérera jamais à la politique menée par l'occupant et si la population ne sera pas favorable à l'université flamande de Gand, quelques flamingants, notamment des jeunes en mal d'action, se lanceront petit à petit dans l'aventure. Croyant utiliser l'occupant pour servir les intérêts de la Flandre, les activistes seront dans les faits chaque jour davantage à la botte des Allemands. Le sixième chapitre évoque la vie au front, avec son lot de misères et de frustrations, notamment linguistiques. Le mouvement frontiste, d'ailleurs, y trouve ses racines.

Dans l'armée belge, on le sait, le taux de mortalité est moindre que dans les armées française, britannique ou allemande. La discipline y est aussi moins sévère et les mutineries généralisées absentes. Quant au patriotisme des soldats, il tient plus de la "loyauté bougonne" ou de la "fidélité paysanne obstinée" que du goût pour l'héroïsme. Le septième chapitre traite de l'occupation de 1916 à 1918 : durcissement du régime, tensions entre le gouverneur qui cherche à mener une politique à long terme et les militaires qui veulent mettre la Belgique à leur service. Les déportations de main-d'œuvre ouvrière vont dans ce sens, comme la confiscation des cuivres et des chevaux. Ce durcissement de l'occupation creusera les écarts sociaux de façon dramatique. En 1917, la population belge est littéralement affamée : on compte quelque 2 millions de nécessiteux. Le découragement gagne du terrain et la belle façade patriotique se fissure. Le chapitre suivant est, à nouveau, consacré à l'activisme et à la radicalisation de la *Flamenpolitik* : la séparation administrative décidée par les Allemands et l'autoproclamation du Conseil de Flandre suscitent les protestations des grands leaders flamingants et la haine de la population. Cherchant des compensations à leur manque de légitimité, les activistes deviendront de plus en plus violents et opteront pour une voie nettement anti-démocratique. L'occupant finira par les lâcher au moment de la défaite. Le dernier chapitre, enfin, évoque l'armistice, la joie et la haine entremêlées, l'amertume suscitée par le traité de Versailles, les avancées sociales, mais pas linguistiques, les fransquillons s'auréolant de patriotisme pour mieux discréditer les revendications flamandes, et enfin le rapprochement entre frontistes et activistes...

On le voit la structure de cet ouvrage de synthèse, pour classique qu'elle soit, est efficace. Sans doute la place accordée au problème linguistique peut sembler exagérée, mais en fait cette disproportion reflète bien l'état de l'historiographie belge jusqu'il y a peu. Toutefois, l'ouvrage de Sophie de Schaepdrijver est bien plus qu'une synthèse. En effet, le grand mérite de l'auteur est de présenter les différentes interprétations, tantôt sincères, tantôt instrumentalisées, des mêmes événements par des groupes opposés. Ainsi, on le sait, tous les belligérants, y compris l'Allemagne, estiment mener une guerre défensive. Et l'auteur de résumer sous forme de questions les divergences de point de vue entre l'Allemagne et les Alliés : "s'agissait-il de la violation barbare d'un petit pays innocent et du parjure d'un empire effrontément belliqueux ? Ou était-ce un cas de légitime défense de la part d'une nation saine, en pleine expansion, contre l'étranglement perfide que lui faisait subir des Etats cyniques et dégénérés, soutenus par leurs satellites ?" (p. 137). La guerre se prolongeant, les Allemands ont dû improviser un régime d'occupation. Rapidement, la propagande allemande vis-à-vis de la Belgique va évoluer. Au départ, la violation de la neutralité belge avait été présentée comme regrettable, mais inévitable pour la sécurité allemande. Ensuite, l'agression de la Belgique devient un pur cas de légitime défense, la perfidie alliée obligeant l'Allemagne à violer le droit international. Enfin, l'Allemagne avait dû se défendre contre les francs-tireurs belges : l'innocence même de la Belgique est désormais niée. La perfidie belge et le caractère inauthentique de sa nationalité permettront au gouverneur-général von Bissing d'élaborer sa vision annexionniste et de pratiquer

une politique favorable aux Flamands, peuple authentique brimé par un État francisant. En fait, l'Allemagne cherche à contrôler la Belgique à la fois pour se défendre et pour honorer le sacrifice de ses soldats. Mais, face au refus de l'élite flamande et de la population en général, von Bissing radicalisera sa politique dans un sens quasi colonial : il s'agit, dès lors, de 'civiliser' ce peuple de 'sauvages'. Pour rallier les flamingants à sa *Flamenpolitik* et diviser le pays, l'occupant n'hésitera pas à faire feu de tout bois. Ainsi, par exemple, la fameuse phrase de Maeterlinck prononcée en Italie sur 'la civilisation latine' défendue par les Belges est sortie de son contexte et présentée comme une injure au peuple flamand. Par ailleurs, la propagande allemande répandra sur le front belge des pamphlets disant aux soldats flamands qu'ils ne se battent en définitive que pour la France. Cette propagande fera, petit à petit, évoluer les esprits et divisera non seulement le peuple belge, mais aussi le mouvement flamand. L'idée d'une loyauté conditionnelle aux buts de guerre belges fera son chemin chez certains. D'autant que, du côté fransquillon, on soupçonne tout ce qui est flamand de manquer de patriotisme. Les activistes eux-mêmes alimenteront cette radicalisation des deux camps en traitant les flamingants loyalistes de fransquillons déguisés ! Notons que la politique de division menée par l'occupant ne s'arrête pas à la seule question linguistique : en 1917, lors des déportations, l'occupant dira aux ouvriers que ce sont les bourgmestres qui ont livré leurs noms afin de se débarrasser d'eux et ne plus avoir à les nourrir. Ce qui suscitera une profonde amertume chez les ouvriers. Toutefois, les déportations furent un élément défavorable à la politique annexionniste de von

Bissing. En effet, du côté allemand aussi les tensions seront nombreuses : la politique à long terme du gouverneur ne cessera de se heurter à la vision pragmatique des militaires pour qui le pays occupé devait être totalement mis au service des besoins de l'armée allemande. Cela étant, si les activistes ne furent jamais qu'une minorité haïe et condamnée par la population, les fransquillons continueront d'utiliser leur image pour discréditer l'ensemble du mouvement flamand. Ainsi, les loyalistes qui avaient été traités de fransquillons déguisés par les activistes durant la guerre seront désormais soupçonnés de néo-activisme par les fransquillons. Il n'y a pas à dire, quant bien même l'expérience de la guerre fut nationale, les germes de divisions semés par l'occupant auront un bel avenir.

Au total, les qualités littéraires et la finesse de pensée de ce beau livre lui assureront un succès tout à fait mérité auprès d'un large public.

Laurence van Ypersele

VIII. Tweede Wereldoorlog / Seconde Guerre mondiale

PATRICK NEFORS
«Breendonk 1940-1945. De geschiedenis»
Antwerpen, Standaard, 2004, 400 p.

Opvangkamp

Het is lang wachten geweest, maar nu is er eindelijk een betrouwbaar geschiedkundig overzichtswerk over Breendonk, het *Auffang-* of *Anhaltelager* waarin tijdens de Tweede Wereldoorlog omtrent 3.600 mensen werden opgesloten en geterro-

riseerd. Rekening houdend met het feit dat de SS, toen die richting duizendjarig *Reich* verdween, het archief van het kamp heeft vernietigd, is dit werk van historicus Patrick Nefors een hele krachttoer.

Het fort van Breendonk, gebouwd rond 1910, was een van de onneembare vestingen in de buitenste verdedigingsgordel rond Antwerpen. Het mocht niet baten, toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, waren de muren niet meer bestand tegen de nieuwe mortieren. In het interbellum besloot men dat, mocht er opnieuw oorlog komen, het fort dienst zou doen als militair hoofdkwartier. Ook dat duurde niet lang, eind augustus 1940 was de betonconstructie al in Duitse handen.

SS-*Sturmbannführer* (majoor) Philipp Schmitt kreeg de opdracht er een kamp van te maken. Hij werd daarin bijgestaan door een achttal SS'ers, onder wie luitenant Arthur Prauss die meteen een gewelddadige discipline invoerde. Op 20 september 1940 arriveerden de eerste vier gevangenen. Eind 1940 was dat aantal aangezwollen tot 60 à 70; Belgen die er 'staatsvijandelijke' opvattingen op na hielden of dito daden hadden gesteld, en joden, de meeste van vreemde origine. De gevangenen moesten een aardlaag van 250 tot 300.000 m³ afgraven, die de verdedigingswerken van het fort bedekte. In februari 1941 bezweek de eerste gevangene aan dit beulswerk.

Terreur

Joden en 'Ariërs' werden van elkaar gescheiden. Kameroverste van de joden werd Walter Obler, een Oostenrijkse jood die eieren voor zijn geld koos en enthousiast

met de SS meebrulde en sloeg. In september 1943 werd hij naar Auschwitz gedeporteerd, maar hij overleefde ook die hel. Na de oorlog was hij lid van een vriendenkring van overlevenden, tot hij door een gewezen medegevangene werd herkend en in 1947 voor het executiepeloton belandde.

De samenstelling van de kampbevolking veranderde ingrijpend met de Duitse inval in de Sovjet-Unie (juni 1941). Tot dan hadden de nazi's, gezien het niet-aanvalspect met de USSR, de communisten in bezet gebied ontzien, maar nu was het hek van de dam. In een mum van tijd stroomden meer dan driehonderd communisten en extreem-linkse militanten binnen. Breendonk werd het kamp van de sluipende dood, door ondervoeding, dwangarbeid, mishandeling.

Toen het kamp overbevolkt raakte, vertrok in september 1941 het eerste konvooi richting Duits concentratiekamp. Ondertussen maakte de *Militärverwaltung* zich ernstig zorgen over de vele geruchten over gruweldaden in Breendonk. Met het oog op de economische exploitatie van België, wou het militair bestuur zoveel mogelijk orde en rust bewaren. Er kwam een inspectie; voedselvoorziening en medische zorg verbeterden tijdelijk. In dezelfde maand arriveerde ook het eerste contingent Vlaamse SS'ers; zij moesten voor meer tucht en discipline zorgen, met meer brutaliteit en terreur tot gevolg.

Voor het toenemende aantal gearresteerde verzetslui werden cellenblokken en isoleercellen gebouwd. Een oud kruitmagazijn werd tot folterkamer omgetoverd en er kwam een executieterrein. Eind

november 1942 werden de eerste zes Belgische gevangenen terechtgesteld als represaille voor de dodelijke aanslag door partizanen op de rexistische burgemeester van Charleroi. Die winter kwamen in Breendonk een veertigtal mensen om het leven, de helft van het totale aantal doden dat er tijdens de bezetting viel (daarnaast werden ook nog eens 164 gijzelaars gefusilleerd). De meeste joden waren toen al overgebracht naar het verzamelkamp in de Dossinkazerne.

Complot

Patrick Nefors gaat tactvol maar beslist in tegen overdrijving en demonisering. Hij brengt zijn twijfels en ongelof bijna steeds in vraagvorm onder woorden ("Laat zijn geheugen hem in de steek?"). Pas achterin zijn boek neemt hij het woord overdrijving in de mond, bijna als verspreking.

Dat een gevangene die bij nacht en ontij in Breendonk arriveerde daarin een complot zag om nieuwkomers extra te intimideren, is meer dan begrijpelijk, maar het gros van de nieuwkomers arriveerde overdag. "Het is", schrijft Nefors, "een menselijke reflex om systematiek te willen ontdekken in de willekeurige chaos van vervolging en lijden waarin men beland is". Daar viel meer over te zeggen, bijvoorbeeld dat dergelijke complottheorieën in alle kampen (én andere langdurige extreme situaties) circuleerden en dat geloven in zo'n complot positieve effecten kon hebben ('geen zotte dingen doen, er valt toch niets te beginnen tegen de demonische SS'), deculpabiliserend werkte ('niet ik overtreed normen, de normovertreding is gepland'), de overlevingswil kon sterken

(overleven als verzet, je niet laten dehumaniseren, een minimum aan waardigheid behouden, je ondanks de vrieskou wassen).

Niettegenstaande zijn kritische houding, neemt de auteur toch enkele complottheorieën over. Bijvoorbeeld de stelling van de 'bekende psycholoog Bruno Bettelheim' dat de SS de gevangenen doelbewust breken wou om er een gedweë massa van te maken en terreur te zaaien bij de rest van de bevolking. Dat is een nogal gesimplificeerde weergave van de betwistbare én weerlegde psychoanalytische interpretaties en extrapolaties van de controversiële 'psycholoog' (in Nefors' bibliografie vond ik geen werk van Bettelheim terug). De door Bettelheim beschreven en door Nefors overgenomen psychische effecten zijn minder het gevolg van demonisch opzet dan wel van het feit dat concentratiekampen *totale instituties* zijn (zoals gevangenissen, kazernes, kloosters, hospitalen), instellingen waar men bijna werktuigelijk van eigenheid en (een stuk) menselijkheid wordt beroofd.

Dat de SS in Breendonk macht delegerde aan gevangenen die er niet zelden misbruik van maakten, hééft perverse gevolgen gehad, maar dat betekent natuurlijk niet dat die machtsdelegatie om die reden werd ingesteld. Het afgraven van de aardlaag in Breendonk had volgens Nefors maar één doel : de gevangenen afbeulen en breken. Zeker, dat was een van de effecten, maar daarom nog geen bewust doel. Toch wel, meent Nefors, want "het werk had niet het minste economische nut". Klopt, maar er is meer dan economie. Wie het fort als gevangenis wou gebruiken, moest de aarde op de binnenplaatsen laten verwijderen.

Overigens werd de aarde ook, zoals Nefors elders aangeeft, gebruikt om "een grote dijk op te werpen, zodat het hele kamp aan het oog werd onttrokken". Wel waar is dat nogal wat (Vlaamse) SS'ers de gelegenheid te baat namen om gevangenen extra te kwellen.

De bewakers zouden ook met opzet de schoppen en spades niet uitgereikt hebben, ze gaven er de voorkeur aan de gevangenen te laten (bek)vechten voor het lichtste gereedschap. Kwestie van ze tegen mekaar in het harnas te jagen, meent Nefors, die achterin zijn boek nochtans stelt dat "de historicus zich niet aan allerlei psychologische of andere bespiegelingen kan wagen, maar alleen maar het concrete handelen" beschrijven kan.

Nefors dekt niets toe, noemt sommige overdrijvingen mythisch, bijvoorbeeld het meer dan 48 uur durende appèl in Breendonk waarop gevangenen als vliegen sneuvelden. Onduidelijk blijft waarom hij dan wel geloof schenkt aan het moordende appèl in Buchenwald, 19 uur lang, bij een nachtelijke vrieskou van min vijftien graden. Niet dat dat niet waar zou zijn, maar Nefors toont dat niet aan, net zo min als hij bewijst dat het beruchte Breendonk-appèl nooit plaatsgeregpen heeft.

Vragen

Veel blijft onopgehelderd. Waarom droegen de gevangenen in Breendonk totaal andere kentekens dan gevangenen in andere kampen ? Waarom werden de omgekeerde, kleurrijke driehoeken nooit ingevoerd ? Hoe ging het er in andere *Auf-fanglager* aan toe ? Hoe kan het dat Oskar Hoffmann, een Oostenrijkse jood die smid

was in Breendonk, verscheidene keren gearresteerd werd, in de Dossinkazerne terecht kwam, maar telkens weer vrijgelaten werd ?

Bij de fotoreportage die Otto Kropf, een Duitse fotograaf verbonden aan een *Propagandakompanie*, in juni 1941 in Breendonk maakte, had een woordje uitleg gepast over die propaganda-eenheden en over het mogelijke motief van de fotoreportage, desnoods hypothetisch. Welke inspanningen heeft Nefors zich getroost om een en ander te achterhalen, welke pistes werden bewandeld, welke kunnen nog gevolgd worden ? Kropf belicht, stelt Nefors, het repressieve karakter van het kamp, maar versluiert de hardste aspecten van het kampleven omdat hij als lid van een *Propagandakompanie* “uiteraard geen brutale scènes” vastlegde. Mogelijk is dat zo voor Kropfs reportage, maar het was niet de norm voor propaganda-eenheden. De fotografen legden wel degelijk wrede scènes vast, bijvoorbeeld tijdens de meedogenloze liquidatie van de opstand in het getto van Warschau.

“Zijn opleiding getrouw”, zou Kropf vooral gevangenen gefotografeerd hebben met een “in nazi-ogen typisch joods” profiel. Dat was inderdaad een richtlijn, maar die profielen waren en zijn ook voor ons typisch joods, ook al is deze vaststelling waarschijnlijk niet politiek correct.

Nefors belicht het dagelijks leven in het kamp, het kamp personeel, handlangers, collaborateurs, Vlaamse SS'ers. In Duitse archieven trok hij na wat de Duitse SS'ers van Breendonk voor, tijdens en na de oorlog deden. Helaas levert dat geen belang-

rijke inzichten op. Sommigen waren voor de oorlog bij rechts-radicalere groeperingen waarin vechtlust en brutaliteit werden verheerlijkt, de meesten waren van lagere komaf en opleiding, velen gedroegen zich corrupt en hun houding verhardde niet zelden met het verloop van de oorlog. Een en ander had getoetst mogen worden aan het onderzoek van Tom Segev naar persoonlijkheid en gewoontes van kampcommandanten (*Soldiers of evil*, New York, 1988). Segev typeert de doorsnee commandant als een idealistische, beginselvaste en plichtbewuste politieke soldaat; niet meteen op het lijf geschreven van de commandanten en hun vervangers in Breendonk.

De geschiedenis van de gevangenen wordt verhaald door middel van twintig portretten. Goed geschreven en leerrijke stukjes, maar waarschijnlijk niet representatief, er zitten nogal wat grote namen uit het verzet bij.

Over smaak en kleur valt niet te twisten, maar dat *À l'ombre de la mort* van Léon Halkin hetzelfde literaire en menselijke niveau haalt als het werk van Primo Levi en Robert Antelme, lijkt me bij het haar gegrepen.

Dat Jean Améry, die zo meesterlijk schreef over wat foltering met een mens doet, zijn leven lang door angst en wrok werd achtervolgd en daarom zelfdoding pleegde, is onjuist. Améry's zelfdoding kwam vrij onverwacht, hij had nog afspraken lopen met vrienden en wachtte vol ongeduld op de eerste besprekingen van zijn nieuwe boek. Waar is, dat het gevoel van mislukking bij Améry nooit ver weg was (ook niet vóór de

oorlog), maar het overheerste zijn leven en denken niet.

Holocaust

Nefors' beschrijving van de evolutie in de belangstelling voor kampverleden en jodenuitroeijing is nogal kort door de bocht. Anders dan hij beweert, heeft de joodse gemeenschap er niet van bij het begin "alles aan gedaan om de herinnering aan Auschwitz niet te laten vervagen". Ook de bewering dat de toegenomen belangstelling voor de jodenvervolgning niet meer is dan een legitiem inhaalmanoeuvre, laat ik voor zijn rekening. Gemeten aan de geringe aandacht voor andere genociden, ook hedendaagse, mag de almaar toenemende aandacht voor de holocaust gerust overdreven genoemd worden. Ze verdringt zelfs de herdenking en bestudering van het lot van andere slachtoffers, ook hedendaagse.

Nefors besteedt terecht ook aandacht aan de gebeurtenissen in Breendonk na de bevrijding, toen plaatselijke verzetslui echte en vermeende *zwarten* in het fort opsloten en terroriseerden. Sommigen gingen zich aan beestachtigheden te buiten. *Menschlich, alzu Menschlich*. Eén geïnterneerde zou zelfdoding hebben gepleegd, een ander zou aan zijn verwondingen gestorven zijn. 'Zou', kon dit dan niet nagetrokken worden?

Daders

In het kader van een Duits gerechtelijk onderzoek, goed vijftientig jaar na de feiten, verklaarden enkele gewezen SS'ers van Breendonk op bevel gehandeld en alles volgens het boekje gedaan te hebben.

Ze waren zich nog steeds van geen schuld bewust, konden er als kleine mens niets tegen beginnen, hadden niet deelgenomen aan executies en konden zich geen andere details meer herinneren.

Sociaal-psychologisch onderzoek (Stanley Milgram, Philip Zimbardo) leert dat meedogenloos, wreedaardig gedrag in hoge mate bepaald wordt door de omstandigheden en structuren waarin dat gedrag tot uiting komt. In extreme situaties, als geweld gelegitimeerd wordt door een erkende autoriteit (leider, ideologie, wetenschap...) en de slachtoffers ontmenselijkt zijn door ideologie en/of situatie, gedragen de meeste mensen zich extreem (slecht). Zou het kunnen dat, zoals weinigen voorbestemd zijn om slachtoffer te worden, ook weinigen voor dader in de wieg gelegd zijn? Ook de gelegenheid maakt de dader. Wie herhaling voorkomen wil, moet dus zeker ook aandacht besteden aan gelegenheden, structuren en instellingen.

Kritisch

Patrick Nefors denkt nuchter en kritisch na, heeft oog voor belangrijke details, heeft zorgvuldig onderzocht en opgetekend (al kon de eindredactie beter, één voorbeeld uit vele: niet 'de Belgische moraal' maar 'het moreel' zwaai om). Het streven naar volledigheid leidde tot enkele overbodige herhalingen en details, zoals het feit dat het militair hospitaal in Antwerpen aan de Marialei 53 was gevestigd en dat een "kleine mollige volkswrouw als gevolg van een gesprongen bloedvat voortdurend met een blauw oog rondloopt".

Het is een verdienstelijk werk, maar geen goed boek. Er zit te weinig leven in, en

zoiets los je niet op door alles bijna dwangmatig in de onvoltooid tegenwoordige tijd te stellen. De kruising tussen vulgariserend en wetenschappelijk werk, altijd al een moeilijke evenwichtsoefening, is mislukt. Gezien het feit dat enkele maanden geleden een vlot leesbaar, vulgariserend werk over Breendonk werd gepubliceerd (het boek van Jos Vander Velpen, waar geschiedkundig nogal wat op aan te merken valt), kan betreurd worden dat Patrick Nefors zich niet heeft kunnen toeleggen op een echt wetenschappelijk werk, mét duidelijke bronverwijzingen, verhelderende noten, methodologische uitweidingen en aanwijzingen voor voortgezet onderzoek.

Gie Van den Berghe

EMMANUEL DEBRUYNE

«C'était Tégale. Un réseau de renseignements en Belgique occupée 1940-1944»

Bruxelles, Labor, 2003, 189 p.

Depuis plusieurs années attaché au CEGES où il consacre l'essentiel de son énergie à élaborer une thèse de doctorat sur les services de renseignements belges au cours du dernier conflit, l'auteur a pris le temps de couler sous une forme livresque la recherche qu'il avait consacrée autrefois au réseau Tégale. Cette organisation de résistance, qui devait son nom à une sorte de jeu de mots ("Comment appeler le mouvement ?" / "C'est égal"), était restée jusqu'ici mal connue faute d'avoir trouvé son historien. C'est chose faite ! Car l'auteur a réalisé une étude fouillée sur les motivations, le recrutement et le *modus operandi* des femmes et des hommes qui évoluèrent dans cette structure au fil de quatre années.

Pour le meilleur et – quelquefois – pour le pire : sur les 1.044 agents officiellement reconnus, 66 furent exécutés tandis que 214 autres (1/5e des effectifs) firent connaissance pour un temps plus ou moins long avec le système carcéral nazi.

Comme quelques organisations-sœurs (Luc-Marc, Zéro, etc...), Tégale trouva un terreau propice pour recruter et se perpétuer dans une classe moyenne où se cultivait, par tradition depuis la Grande Guerre, un patriotisme belge teinté de germanophobie. Sa matrice originelle, elle, avait été formée par des cadres moyens de l'armée belge repliée en France, désireux de poursuivre le combat et convaincus dès l'été 1940 que la partie n'était pas encore jouée.

De ce quarteron d'"officiers résistants" (Hervé Doyen, Henri Bernard, Hubert Van Eepoel) émergea rapidement la figure du chef d'escadron Pierre Hauman (1911-1961), inventif et courageux mais quelque peu extraverti jusqu'à commettre des imprudences. À partir du service de renseignements Benoît de Hervé Doyen, Tégale, en connexion avec Londres, essaima en Belgique et parvint à attirer dans son orbite aussi bien des notabilités (l'industriel gantois Maurice De Jaegher, le verviétois Paul Collard, Pierre Van Halteren, le libéral Ernest Demuyter, l'inévitable Fernand Kerkhofs de la Brufina) que des cheminots de la région montoise. Avec les aléas de la répression allemande, il finira par recueillir des éléments des réseaux Tulipe, Clarence¹¹ et Pro Belgica.

11 Du moins, le groupe du docteur Eugène Streignart après une bisbrouille avec Walthère Dewé en novembre 1943.

Au commencement de 1943, alors que le mouvement était au sommet de sa forme, Tégat, toujours sous la direction de Hauman mais aussi de Franz Manderfeld, en était arrivé à fournir 3,5 % des documents acheminés vers Londres. Dans cette collecte large de données figura LE renseignement, glâné par un certain René Vandermeulen, qui servit à contrecarrer la ligne de radars allemands *Kamenhuber*.

Structuré en une série de secteurs et de sections, Tégat se présentait comme un réseau bilingue mais à dominante indéniablement francophone; il était articulé autour de trois pôles formés par les arrondissements de Liège (28 % des agents), de Bruxelles (17 %) ainsi que par une vaste région située sur la rive droite de la Meuse (18 %). Des noyaux actifs existaient également dans le Hainaut, à Verviers, Gand et Anvers. Peu d'ouvriers (hormis des cheminots) et encore moins d'agriculteurs. Si l'élément masculin était de loin majoritaire, on dénombrait toutefois 221 femmes dans ses rangs, ce qui n'était assurément pas négligeable¹².

La quête fébrile de renseignements menée par Tégat lui valut d'attirer l'attention de la *Geheime Feldpolizei*. Une vague d'arrestations commença à s'abattre à partir du printemps 1943; elle aurait sans nul doute décimé l'organisation si les services policiers nazis n'avaient pas souffert d'un manque de professionnalisme, mal compensé par un recours systématique à la brutalité durant les interrogatoires. Quoi qu'il en soit, Hubert Van Epeol, un des dirigeants, fut arrêté le 8 avril 1943

et le 29 septembre suivant, ce fut au tour de Pierre Hauman. Tégat passa alors sous le contrôle d'un triumvirat formé par Paul Collard (Gédéon), Paul Debergh (Sem) et Franz Manderfeld (Cham). Les arrestations se poursuivirent sans réussir à liquider un réseau dont le centre de gravité se déplaça vers le pays wallon pendant que l'âge moyen des membres se réduisait, passant de 36 ans à 20-24 ans en 1943-1944. La Libération, survenue plus rapidement que prévu, épargna bien des vies, l'ultime convoi de la déportation (le fameux «train fantôme») se retrouvant *in extremis* bloqué par la Résistance en gare de Bruxelles Petite-Île. Le rideau retomba alors sur Tégat, laissant les survivants face à leurs souvenirs et à leur destin particulier.

Emmanuel Debruyne avoue n'avoir jamais partagé une lecture cryptique de la marche du monde. Malgré cela – grâce à cela ? –, il a couché sur le papier un récit minutieux qui se lit comme un roman... d'espionnage. Servi par une plume élégante, l'auteur a su restituer à son sujet toute son épaisseur humaine, de sa lente structuration du départ aux coups qui furent portés à l'organisation en 1943. Et sans rien celer de ses lumières (beaucoup de courage, beaucoup de bonnes volontés) ni de ses ombres (des chefs parfois inconscients du danger, ...quelques mythomanes). En cela, son travail s'inscrit dans cette relecture de la Résistance qui se manifeste depuis deux lustres et où l'on entend opter désormais pour une approche globale. La thématique n'est plus abordée sous l'angle d'une histoire héroï-

12 L'une d'entre elles, Cécile Vent, qui dirigeait le secteur Verviers, épousera en 1961 Alexander von Falkenhausen, ci-devant gouverneur militaire de la Belgique occupée.

sante à caractère apologétique ou d'une histoire des structures, mais est intégré dans son environnement sociétal. S'avère particulièrement intéressante à cet égard l'analyse sociologique du mouvement en tant que 'société secrète' évoluant sous un régime d'occupation perçu comme irrémédiablement hostile à l'*éthos* ordinaire de la communauté nationale et, au-delà, de la Civilisation.

Un regret. L'entrée, très rapide, dans le vif d'une matière familière à l'auteur car déjà maintes fois parcourue par lui risque de désorienter le profane. Quelques pages de présentation de la nébuleuse anti-allemande en cours de constitution dans la première année de la guerre n'aurait sans doute pas été malvenue. Comme auraient été utiles quelques indications biographiques sur les (nombreux) personnages cités. Menus oublis dans un ouvrage qui, nous n'en doutons pas, sera apprécié et suivi par beaucoup d'autres.

Alain Colignon

JEAN-MARIE TRIFFAUX

«Arlon 1939-1945. De la mobilisation à la répression»

Arlon, Éditions La Vie arlonaise, 2003, 507 p.

Voici près d'une vingtaine d'années déjà, Jean-Marie Triffaux achevait des études d'histoire à l'Université libre de Bruxelles

en déposant un volumineux mémoire de licence consacré à *La minorité germanophone de la province de Luxembourg aux XIXe et XXe siècles*¹³. Sa recherche, réalisée sous la direction de Jean Stengers, avait été à l'époque justement remarquée. Depuis, le jeune auteur a pris de la bouteille et il a eu l'occasion de prolonger ou de mettre en valeur le fruit de ses travaux produisant tantôt des monographies de circonstance¹⁴, tantôt des études spécifiques relevant de l'érudition¹⁵.

L'intérêt soutenu qu'il marquait à son terroir arlonais, à sa situation culturelle si particulière¹⁶, lui a sans nul doute permis de devenir en (relativement) peu de temps un des historiens régionaux les plus appréciés. Décidément éclectique dans ses approches, il lui est arrivé de boucler plus d'une fois des ouvrages 'de vulgarisation' destinés à un vaste public friand des choses du passé. C'est bien à ce genre que se rattache la contribution que nous sommes amené à présenter ici.

Ouvrage de synthèse plus que de vulgarisation d'ailleurs. Car s'il se présente bien sous la forme d'un exposé factuel – et richement illustré ! – traitant des événements survenus dans l'*Arelerland* de 1939 à 1945, il ne pêche assurément ni par un manque d'exhaustivité dans les thèmes abordés (toute la vie sociale de l'endroit

13 Année académique 1984-1985.

14 Comme "Le Palais provincial d'Arlon", in *Bulletin du Crédit communal*, n° 192, 1995 ou comme *Le Centenaire de l'hôtel de ville d'Arlon*, Arlon, 1997.

15 Par exemple : "La rivalité entre Arlon, Neufchâteau et Saint-Hubert pour l'obtention du siège de l'administration provinciale et des arrondissements judiciaires en 1839", in *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg*, 1987, ou "Une page d'histoire de l'occupation allemande à Arlon : le Deutsche Sprachverein", in *Cahiers du Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale*, n° 14, 1991.

16 Voir *Combats pour la langue dans le pays d'Arlon aux XIXe et XXe siècles. Une minorité oubliée ?*, Arlon, 2002.

est à peu près embrassée...), ni par un déficit d'esprit critique, ni par une indigence dans les sources collectées. Rien de ce qui est arlonais n'est manifestement étranger à Jean-Marie Triffaux, du moins pour l'époque qu'il envisage.

Certes, les historiens pointus regretteront peut-être l'absence de données socio-graphiques. Si une infinité de cas humains sont abordés dans les difficultés de la quotidienneté, l'auteur, prisonnier de son choix éditorial¹⁷, n'appréhende pas vraiment les réactions collectives face aux difficultés de la vie commune ou aux enjeux de la conjoncture (élargissement du conflit en 1941, travail obligatoire, approche de la Libération...). De même, dans sa louable volonté de 'mise à plat' de l'événement, plus d'un demi-siècle après les faits relatés, il pourrait parfois amener le lecteur pressé à croire qu'à son sens chaque acte posé se vaut et que, par conséquent, tout engagement, qu'il s'agisse de la Résistance ou de la Collaboration, devient très relatif. Ce n'est pourtant pas le cas dans la mesure où l'auteur n'omet pas d'établir une mise en parallèle des paroles et des actes des différents protagonistes, et cette mise en parallèle s'avère souvent cruelle pour les tenants de l'ultra-collaboration. Le seul regret que l'on pourrait toutefois émettre à ce niveau est de ne pas avoir assez mis en relief les tenants et les aboutissants de l'engagement (avorté) du général Lambert Chardome en faveur de la Brigade SS-Wallonie. C'était à la fin du printemps 1944 et le général Chardome était alors prisonnier de guerre

en Allemagne. Un petit rappel de ses prises de position politiques dans l'avant-guerre n'aurait pas été inutile pour comprendre l'origine de son gigantesque faux-pas, qui n'est pas uniquement dû à son anticommunisme musclé... ou à sa surdité.

En outre, on pourrait regretter qu'en traitant de ce petit coin de Belgique, l'auteur n'aborde pas la situation particulière d'Athus dont le substrat économique et politique né de la présence d'industries métallurgiques liées au bassin de Lorraine se distinguait nettement du reste de l'*Arelerland*. Sans doute l'état d'esprit de la population différait-il passablement de celui d'Arlon et des campagnes proches où, de la colline de Saint-Donat aux villages alentours, le rythme de vie était encore proche, par certains aspects, de celui que la région avait connu au siècle auparavant.

Au fond, c'est ce qui transparaît le mieux au fil de cette étude. Sous les décombres de mai 1940, plus d'un eut l'idée de rappeler à la vie certaines pratiques attribuées à un 'bon vieux temps' (revu et corrigé) à partir du moment où, du fait de la victoire allemande, les familles politiques en place se retrouvaient sur la touche, à l'instar du système représentatif qu'elles incarnaient. On assista donc à un retour des notables, solidement campés dans les œuvres de solidarité (de charité ?) qui se multipliaient avec les malheurs de l'époque. Les traditionalistes chrétiens eurent avec le baron René Greindl (1898-1945) un gouverneur de province qui correspondait à leur sensibilité. Mais son belgicisme à tous

17 Un choix qui a rencontré l'attente du public puisqu'on en est à la troisième édition de cet ouvrage en une dizaine d'années.

crins et son sens de l'autorité se heurtèrent rapidement aux 'nouveaux messieurs' du *Deutsche Sprachverein*. Ceux-ci, procédant du nouvel ordre nazi, entendaient asseoir leur légitimité sur une lecture du passé qui procédait moins de la grandeur des Pays-Bas catholiques que du Jardin d'Eden de la germanité. Ces deux conceptions devaient fatalement se heurter avec la radicalisation croissante du conflit. Greindl finit par glisser de l'accommodation à la résistance et, arrêté, perdit la vie en déportation. Quelques Arlonais qui ne partageaient pas ses idées suivirent le même chemin. Quant aux jeunes loups de l'identité arlonaise revue, corrigée et manipulée par le nazisme, ils finirent, après un éphémère succès, devant la justice de leur pays et, quelquefois, devant le peloton d'exécution. C'est ce que entre autres narre, avec talent et mesure, Jean-Marie Triffaux.

Alain Colignon

IX. Histoire coloniale / Koloniale geschiedenis

LISSIA JEURISSEN

«Quand le métis s'appelait «mulâtre». Société, droit et pouvoir coloniaux face à la descendance des couples eurafricains dans l'ancien Congo belge»

[Cahiers Migrations 29]

Louvain-la-Neuve, Bruylant-Academia/Sybidu, 2003, 120 p.

“Les individus désignés sous le terme générique de ‘métis’ renvoient, via un discours scientifique développé au dix-neuvième siècle et profondément ancré dans notre inconscient collectif, à des êtres ‘mélangés’, nés de parents ‘non assortis’, parce que de morphologie dissemblable ou, plus particulièrement, de couleur de

peau différente” (p. 7). Cette terminologie, reprise par Lissia Jeurissen dans l'introduction de son ouvrage, nous donne une définition apparemment sans conséquence du métissage inter-racial. Une définition qui, il y a près d'un demi-siècle, était pourtant lourde de sens dans un contexte colonial où les rapports de force entre individus de races différentes occupaient une place prépondérante. *Quand le métis s'appelait “mulâtre”* tente de revenir sur la problématique de ces enfants nés de couples eurafricains au Congo belge entre 1918 et 1940. Une problématique qui préoccupa les autorités de la métropole et agita les cercles socio-politiques belges confrontés ainsi à l'existence d'un groupe social distinct et mixte face à une organisation sociétale totalement manichéenne basée sur la distinction entre indigènes noirs et colonisateurs blancs.

Dans la première partie de son étude, Lissia Jeurissen revient sur les origines de la ‘question mulâtre’ au Congo belge. Jusqu'en 1945, l'immigration féminine dans la colonie resta particulièrement faible, excepté dans le domaine missionnaire. Contrairement à d'autres colonies, françaises ou portugaises, le gouvernement belge n'a jamais eu l'intention de faire du Congo une colonie de peuplement. L'option de la colonie d'exploitation fut sans cesse privilégiée, notamment parce que le réservoir démographique de la Belgique n'était pas suffisant. D'autre part, les candidats pour la colonie se firent de plus en plus jeunes, et par conséquent le plus souvent célibataires. Une situation dont les pouvoirs publics et les sociétés commerciales se réjouissent, convaincus que le célibat garantissait davantage de rentabilité. La propagande officielle ne

cessa d'ailleurs de mettre en garde la gente féminine contre les mauvaises conditions de travail et de logement en brousse ou contre le taux important de mortalité parmi les Européens. Elle n'hésita pas non plus à l'informer de certaines légendes attestant d'une baisse de la fécondité sous les tropiques africains.

En l'absence de distraction sociale et de compagne légitime venue avec lui d'Europe, le colonial se retrouva souvent esseulé et fut tenté de franchir la frontière sociale et morale qui le séparait de la femme noire. Ainsi, les autorités belges fermèrent les yeux sur un comportement jugé contraire au prestige colonial, considérant qu'il ne s'agissait ni plus ni moins d'un palliatif à l'ennui et à la dépression, au même titre que l'alcool, l'agressivité ou la mégalomanie de certains agents. Mais les liens relationnels tissés entre hommes belges et femmes congolaises donnèrent naissance à un grand nombre d'enfants dont la destinée fit l'objet de débats houleux et passionnés au sein de la société belge. Souvent abandonnés par leur père lorsque celui-ci arrivait à la fin de son mandat, ces enfants furent désignés sous le terme générique de 'mulâtres', doublement fautifs d'appartenir à la fois à un entre-deux racial et à la famille des bâtards.

Avec ce premier chapitre, l'auteur nous renvoie donc à la "genèse du paradigme mulâtre au Congo belge" (p. 15), s'éloignant souvent de l'histoire brute pour nous faire voyager à travers d'autres disciplines telles l'anthropologie, la linguistique ou la psychologie. Sa réflexion se veut ainsi hétéroclite, enrichie de l'apport de chacune de ces disciplines par leur originalité propre. Une entrée en ma-

tière qui nous plonge sans détour dans la problématique des métis au Congo belge.

Dans la deuxième partie de son ouvrage, Lissia Jeurissen se cantonne davantage aux frontières de l'histoire. De façon plus pragmatique, elle décrit d'abord les différentes formes d'interventionnisme touchant la 'question mulâtre' avant de développer les trois principales doctrines idéologiques défendues auprès de l'opinion coloniale belge et du département des colonies. Les missions religieuses, par leur rôle éducatif, s'intéressèrent très tôt au sort des enfants métis abandonnés ou non reconnus par leur père européen. Un intérêt qui, comme le souligne très bien l'auteur, aboutit vite à une ségrégation raciale des métis, qu'on sépare de la communauté noire ou de leurs ascendants blancs. La volonté principale des missionnaires résidait dans le fait d'instaurer un encadrement strict des mulâtres, permettant ainsi d'en faire de la main-d'œuvre qualifiée ou des "catéchumènes exemplaires et dévoués qui contribueraient plus aisément à la christianisation de la communauté noire" (p. 53).

Le milieu associatif se manifesta également sur la question des métis au Congo belge. L'Association pour la Protection des Mulâtres (APPM) fut créée en 1929, sous l'impulsion de l'Union des Femmes coloniales (UFC). Le conseil d'administration de l'Association était composé d'un grand nombre de personnalités du monde politique, aristocratique et missionnaire. Retenons, parmi celles que nous présente l'auteur, les noms de Paul Crockaert, ancien ministre des Colonies et de la Défense, d'Edouard de Jonghe, directeur général du département des Colonies entre 1928 et 1940, et du jésuite Pierre Charles,

organisateur des semaines de Missiologie annuelles à Louvain-la-Neuve. Si l'action de l'APPM fut construite autour "d'une philanthropie toute imprégnée de charité chrétienne" (p. 64), elle ne s'en révéla pas moins une tactique visant à la sauvegarde des intérêts coloniaux belges. Les revendications d'intégration des métis dans la société coloniale, prônées par l'APPM, découlaient en effet principalement de la crainte de voir les enfants métis ébranler la supériorité des blancs et les principes coloniaux.

Parallèlement à l'interventionnisme missionnaire et associatif, Lissia Jeurissen nous présente les trois approches de la 'question mulâtre' développées au sein de l'opinion publique belge et auprès du département des Colonies à partir des années 1920. Ce "triptyque doctrinal", comme le nomme l'auteur, ne permit pourtant pas aux autorités belges de se positionner véritablement face à la question des enfants eurafricains.

"L'indigénisation" d'abord, ou assimilation à l'ascendant congolais, fut défendue par le docteur Gustave Dryepondt. Cet ancien colonial estimait que la formation d'une classe de métis indépendante augmenterait le risque d'en faire des "*out-cast*" méprisés à la fois par la communauté noire et la population européenne. Cette idée fut pourtant défendue par les partisans de la "racialisation", deuxième volet du triptyque. Ainsi, Paul Salkin, juge au tribunal d'Appel du Katanga, défendit, à partir de 1920, l'idée de la création d'une classe intermédiaire correspondant à un entre-deux à la fois éducatif, socioprofessionnel et juridique. Se constituerait ainsi une classe "instruite et bourgeoise qui serait

au service de l'administration belge sans toutefois accéder à tous les avantages du statut européen colonial" (p. 76). La troisième option, celle de "l'europanisation", proposa, de son côté, une assimilation à la parenté belge, dans la colonie ou la métropole. Partant du postulat d'une mauvaise intégration du métis dans la société noire, Joseph-Marie Jadot, magistrat en service dans la colonie, craignait surtout que si le métis évoluait au sein des coutumes locales, il n'échappe à tout contrôle de l'autorité coloniale. Il s'agissait également d'éviter l'assimilation du métis à la race la plus faible dont il était issu, de façon à sauvegarder la part de sang blanc qu'il avait en lui.

D'un point de vue gouvernemental, la 'question mulâtre' suscita un certain malaise. La multiplicité des cas compliqua encore la possibilité d'établir une politique objective et uniforme. Plusieurs mesures souvent contradictoires furent prises entre 1908 et 1960. Le débat fut particulièrement vif à la fin des années 1930. Ainsi, entre décembre 1937 et janvier 1939, fut instituée une "Commission chargée de l'Étude du Problème des Mulâtres" au sein du Ministère des Colonies. Elle se réunit à quatre reprises, témoignant d'une volonté réelle de positionnement politique. Dans ses conclusions, la commission opta pour une "indigénisation". Mais la 'question mulâtre' retomba ensuite dans l'oubli. En 1947, le ministre des Colonies, Robert Godding, mobilisa un nouveau comité d'enquête intitulé La Commission pour l'Étude des Problèmes intéressant les Mulâtres. L'abandon de famille au Congo devint passible de sanctions pénales dans le cas, bien sûr, où le colonial n'avait ni femme ni enfant dans la métropole.

L'ouvrage de Lissia Jeurissen, *Quand le métis s'appelait "mulâtre"*, s'inscrit dans une nouvelle approche de l'histoire de la colonisation belge. Au lendemain de l'indépendance, les études traitant de la colonisation portaient, pour la plupart, les stigmates d'une période dont les acteurs principaux apparaissaient encore comme écorchés vifs. Peu d'entre eux disposaient de la distance suffisante pour remettre en cause de façon objective les fondements d'un système alors à peine dépassé. En 1985, la Belgique fêtait le centenaire de la création de l'État indépendant du Congo. Cet anniversaire vit l'émergence de plusieurs études consacrées à l'ancienne colonie belge. Plus de vingt ans après l'indépendance, c'est tout un système qui fut alors remis en cause, dénonçant les pratiques douteuses d'une domination coloniale sans scrupule. L'écriture de l'histoire coloniale belge s'est ainsi faite pendant près de 40 ans en passant d'une phase émotionnelle à l'autre et en attisant souvent le débat sur la responsabilité de l'État belge dans l'histoire du Congo. Après une période de désintérêt de la part des universités belges, la thématique coloniale suscite à nouveau la curiosité de nombreux chercheurs et étudiants. Aujourd'hui, l'histoire coloniale est ainsi revisitée de façon plus objective, dans une perspective scientifique qui tente, au-delà du substrat émotionnel, de comprendre et de progresser. D'autre part, et l'étude de Lissia Jeurissen en est un bon exemple, l'historiographie actuelle sur le Congo belge dépasse les frontières du politique, de l'économie ou du géostratégique pour s'intéresser aux acteurs mêmes de la colonie, toutes catégories confondues.

Mais s'intéresser au sort des métis au Congo belge, c'est aussi se pencher sur les conséquences directes du régime colonial avant et après l'indépendance. Car la portée de la 'question mulâtre' dépasse largement le cadre chronologique de la colonisation belge. Rongé par la crainte de compromettre un ordre colonial établi depuis plusieurs années, l'État belge a renoncé à prendre ses responsabilités face à la 'question mulâtre'. Ce vide décisionnel fut heureusement comblé sur le terrain par d'autres acteurs agissant selon leur vision propre : missionnaires, associations, services administratifs. Mais Lissia Jeurissen pointe aussi du doigt la responsabilité des pères de métis. Pour elle, "la question mulâtre" n'aurait pas existé si tous les métis avaient été pleinement assumés par leur ascendant européen et ramenés en métropole" car "l'élément métissé n'aurait plus constitué une menace potentielle ou une défiance du pouvoir colonial une fois sorti des structures de ce dernier" (p. 100). D'un point de vue idéologique, la 'question mulâtre' s'est apparentée à une remise en question totale de la doctrine coloniale basée sur une opposition indigènes-colonisateurs ou plus visiblement noirs-blancs et excluant donc une éventuelle mixité entre les deux types d'acteurs. C'est de ce fait toute la vision manichéenne du faible et du fort, du dominant et du dominé, du riche et du pauvre, du héros et du vaincu, de l'inculte et du cultivé, qui fut remise en cause par ces enfants eurafricains. Et par là même, la légitimité du pouvoir colonial en place, sans compter bien sûr l'organisation sociale et économique de tout un système érigé sur ces mêmes bases idéologiques. Après l'indépendance, dans un pays nouvellement conquis où le souvenir de la colonisation

plongea nombre d'anciens colonisés dans une appréhension fortement raciste à l'égard des blancs, la position des métis ne s'améliora pas. Porteurs du gène de la colonisation, ils furent associés pendant longtemps à une page noire de l'histoire du Congo.

Que sont devenus aujourd'hui ces enfants de couples mixtes ? Comment ont-ils trouvé leur place dans la société congolaise ou belge ? Quelle identité ont-ils construite face au passé colonial de leurs deux pays d'origine ? Comment ont-ils été acceptés par les femmes d'anciens coloniaux ? Autant de questions qui n'ont pas été traitées par cet ouvrage et qui demanderaient une étude sociale plus poussée sur la place des métis dans les sociétés belge et congolaise après l'indépendance du Congo. Autant de questions qui replacent aussi le travail de Lissia Jeurissen dans une perspective actuelle et montrent combien le passé mérite toujours d'être revisité pour mieux pouvoir prendre position dans le présent.

Florence Gillet